

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista:
Arrelaires

Lo millor del
passat, el present

Ruta
interpretativa
la Alfándiga

Lavores de
Espadán

Valoració
dels serveis de
l'ecosistema
a la Serra
d'Espadà

Camins
tradicionals
a la Serra
Espadà

Societat d'Amics
de la Serra Espadà

Quadern 20 • Novembre 2017

ÍNDEX

- 4 L'entrevista: Arrelaires.

LA VIDA A LA SERRA

- 12 El millor del passat, el present, *per Juan Manuel Garcia Martínez.*
22 Ruta interpretativa para el conjunto arqueológico islámico de la partida de la Alfandiga en Algimia de Almonacid, *per Luis Gimeno Romero.*

MÓN MEDITERRANI

- 31 Lavores de Espadán, *per Marta Mallach Pérez.*

ACTUALITAT AMBIENTAL

- 43 Valoració multicriteri i col·laborativa dels serveis de l'ecosistema a la Serra d'Espadà, *per Marina Segura, Concepción Maroto i Concepción Ginestar.*

TOTS FEM NATURA

- 52 Camins tradicionals del Parc Natural de la Serra Espadà, *per Angela Calero.*

NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES

- 63 Encara no és tard, *de Andreu Escrivà.*

Edita: Societat d'Amics de la Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Víctor Bayona Viana

Consell de Redacció: Carme Orenga, Esther Capilla, Batiste Miguel.

Maquetació: Vicent Aparici i Carme Orenga.

Versió WEB

Portada: Carrer Veo. Foto: Carme Orenga.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

I'entrevista

Associació Arrelaires

Víctor Bayona Viana

Director de Camp de l'Espadar

Elles es diuen Joana, Natàlia i Elena, i són les fundadores de l'associació Arrelaires i promotores del projecte "Arrelant el territori" que pretén investigar, identificar, socialitzar i revalorar els coneixements locals tradicionals (eco sabers) com a patrimoni immaterial amb l'objectiu de cercar estratègies per a la seua transmissió, reinterpretació i adaptació a les necessitats econòmiques i socials actuals, des d'una perspectiva de respecte al medi ambient.

Amb aquest propòsit, l'estiu de 2016 varen encetar una experiència pilot a la Serra d'Espadà que els va dur a recórrer en bicicleta els 19 municipis que integren el Parc Natural durant 25 dies. Fruit d'aquest treball, varen aconseguir identificar a les persones coneixedores de les pràctiques tradicionals lligades als recursos locals, així com les associacions i col·lectius interessats a fer-los valdre.

Enguany han posat en marxa una campanya de micromecenatge gràcies a la qual han aconseguit més de 8.000€, que els permetrà avançar més ràpidament en l'execució del projecte. Com a resultat de la nova fase que ara comença, es dissenyarà i difondrà una plataforma web que inclou un mapa digital i un buscador associat per a identificar a les persones

o grup de persones que practicaven, practiquen o promouen eco sabers actius lligats al territori.

Donada la temàtica del projecte (conservació i promoció del patrimoni) i l'àmbit geogràfic de la seua experiència pilot (Serra d'Espadà), des de la revista Camp de l'Espadar hem considerant interessant plantejar una sèrie de qüestions que poden ajudar a comprendre un poc més la iniciativa. Per aquest motiu varen convidar als companys i companyes de la Societat d'Amics de la Serra d'Espadà, Cooperativa Canòpia (Almedijar) i Ateneu Llibertari "Octubre del 36" (Sogorb) perquè participaren en el disseny del guió de les preguntes. El consell de redacció de la revista vol donar-vos les gràcies per la vostra col·laboració.

Dins l'objectiu principal del projecte proposeu "revalorar el coneixement tradicional local (eco saber)". Quan parreu de revalorar... de quin tipus de valor esteu parlant exactament?, del valor d'ús?, del valor de canvi?, de tots dos?

Quan parlem de revalorar, parlem de tornar a donar-li importància a allò que nosaltres pensem que la mereix, com són els sabers tradicionals locals. Aquests sabers van ser centrals i imprescindibles

en un altre temps on el valor d'ús era predominant, perquè es transformaven en productes que resolien necessitats quotidianes, però també és ben cert que aquests productes també tenien un valor de canvi, ja que els permetien, mitjançant la venda o l'intercanvi amb altres productes (bescanvi), cobrir altres necessitats més enllà de la seua capacitat productiva. Així doncs, no entenem el valor d'ús sense el valor de canvi, ja que històricament sempre han estat associats.

Pel que fa al projecte Arrelant el territori, també es consideren com a possibles beneficiàries aquelles persones que utilitzen eixos sabers com a valor de canvi, és a dir, que comercialitzen els seus productes. Pensem que és important valorar aquesta gent, ja que d'aquesta manera la resta de persones podem assolir un consum més conscient. Pel que fa a la transmissió dels coneixements que facilitarà la plataforma web i al seu resultat final (béns d'ús o de canvi), el nostre projecte no incorpora cap mecanisme per afavorir un respecte a l'altre, encara que personalment ens agradaria que primara la utilitat dels productes enfront d'una orientació més mercantilista.

Molts autors han qualificat la perduda

dels sabers tradicionals com un genocidi cultural. Vosaltres veieu en ells una eina positiva per al canvi social cap a "societats més justes i sostenibles", a més que en el vostre projecte s'inclou la interessant iniciativa d'"una línia de reflexió sobre la necessitat o no de la reinterpretació de certs eco sabers per a la seua adaptació a aspectes econòmics i socials dels temps actuals". Quin penseu que serà el futur a llarg termini dels pocs oficis tradicionals que encara sobreviuen si no s'actua?

Pensem que el futur dels oficis tradicionals depèn en gran mida de la demanda de la societat, és a dir, de la seua utilitat real o potencial i de les mesures i iniciatives que es posen en marxa des de l'administració i la societat civil, així com de la perspectiva des de la qual s'enfoquen aquestes (turisme, adaptació i creació d'ocupació, investigació i innovació, etc.). Encara així, hi ha molts oficis que difícilment es mantindran per la generalització dels materials sintètics i l'escàs reconeixement del treball artesanal, o si més no s'orientaran a la producció de souvenirs.

El nostre projecte no tracta de rescatar els sabers i les pràctiques pel fet de ser tradicionals, ni tan sols es vol crear un banc

de coneixements en desús (morts), sinó identificar i ressaltar tots els coneixements locals lligats a la transformació dels recursos naturals que puguin ser d'utilitat en l'actualitat o en un futur (vius).

Heu identificat alguna barrera legal o administrativa que pose en risc l'èxit del projecte?

Hem trobat barreres legals pel que fa a la normativa tècnica de construcció amb materials no convencionals o la normativa sanitària per a la transformació dels aliments, però no considerem que açò pose en risc l'èxit del projecte, almenys en aquesta primera fase, ja que aquestes barreres no tenen cap efecte sobre el procés de transmissió dels coneixements, especialment des de el punt de vista de l'autosuficiència. En el cas de la comercialització dels productes, aquestes barreres sí que podrien suposar un entrebanc, però com hem dit abans, açò quedaria fora de l'àmbit de la nostra intervenció.

Segons el dossier del projecte "A escala personal, tenim la necessitat i la responsabilitat de redescobrir els valors, processos, coneixements i pràctiques encara vius però invisibilitzats, de la mà de les persones que els custodien, per

tal de poder re-conèixer, re-aprendre, re-pensar i construir el nostre futur d'una manera més conscient i responsable", però... que hi ha de les necessitats de les persones i entitats que es pretén que facen ús dels resultats del vostre treball?, les heu identificades? Si és així... coincidixen amb les vostres?

És cert que el projecte sorgix de les nostres inquietuds, de l'anàlisi de la realitat que ens envolta, de les nostres pròpies experiències vitals, però no és menys cert que la iniciativa està tenint molt bona acollida, tant pel que fa a la gent dels pobles com a les entitats i experts que d'alguna o altra manera li donen suport. De fet, hi ha exemples al nostre territori d'iniciatives que en el passat han tractat de salvaguardar i promoure certs eco sabers, com podria ser el Mas de Noguera. Encara que la receptivitat -com estem dient- ha sigut molt bona, hem trobat a faltar un poc més de suport econòmic per al desenvolupament de les activitats del projecte.

Històricament el procés de transmissió de coneixements i habilitats entre persones ha requerit elevada dosi de confiança, temps, paciència i molta pràctica. Atés que en no en poques ocasions es pot

donar el cas que transmissor i aprenent prèviament no es coneguen... heu considerat aquest factor a l'hora de garantir la viabilitat del projecte?

Sí, de fet hem considerat l'opció de ser nosaltres les mediadores entre transmissor i aprenent, però ens sembla massa complicat poder gestionar-ho, per això hem decidit en un primer moment que siga la mateixa gent qui es fique en contacte directament els uns amb els altres. Entenem que aquest procés requereix paciència i confiança, però durant la nostra ruta per la Serra vam ser testimonis de l'hospitalitat i receptivitat de la seua gent. A més a més, les persones que accepten ser transmissores de coneixement és perquè tenen una predisposició a ser contactades. Hi ha gent que no està disposada i per tant no es donarà aquesta opció a la plataforma web.

El tipus d'aprenentatge no està predeterminat. No estem dient que una persona vaja a aprendre un ofici, sinó més aviat maneres de fer, trucs, consells, etc. Per a nosaltres el més important és que les persones es fiquen en contacte i compartisquen informació.

El món rural està vivint un procés de turistificació, de manera que el

que abans era considerat com un endarreriment, ara és venut com una experiència autèntica que permet a la classe mitjana urbana escapar per unes hores de la ciutat. Però moltes vegades no és més que un miratge del que va ser, una teatralització amb fins comercials. Creeu que existix el risc que el vostre treball pot ser utilitzat per a finalitats diferents per al qual va ser concebut?

Doncs clar, en el món on vivim qualsevol es pot apropiat d'idees i projectes d'altres persones i fer-los servir per al seu propi interès, però nosaltres no podem fer res i pensem que no pot ser un entrebanc que ens impedisca continuar amb la nostra iniciativa. Tota la documentació que es genere estarà baix unes condicions i llicències d'ús determinades, reproduïbles sempre que no hi haja fins comercials (creative commons). De fet, hi haurà informació personal a la plataforma web que només es podrà accedir mitjançant un registre.

En llegir el dossier del projecte ens crida l'atenció la freqüència amb la qual empreu el terme "eco sabers" per a referir-vos als coneixements locals tradicionals... màrqueting, economia del llenguatge o simplement un neologisme que us ha captivat?

Podria ser més economia del llenguatge que altra cosa, ja que és un terme que en un principi ens ajudava a anomenar una part del que volíem fer amb una sola paraula. El terme eco saber fa referència als sabers i pràctiques tradicionals vinculades al territori que al llarg dels anys han servit a una comunitat per a gestionar els recursos de què disposen amb l'objectiu de cobrir les seues necessitats bàsiques. Aquesta definició és la que ens va captivar, però després d'un procés de reflexió ens hem adonat que el nostre projecte no pot abastir tot aquest coneixement, que inclouria aspectes tan importants com l'agricultura, la gestió de l'aigua o els aprofitaments forestals. En la pràctica ens hem centrat en els sabers i pràctiques locals basades en la transformació dels recursos naturals per a resoldre necessitats quotidianes.

L'estiu passat va iniciar una experiència pilot en els municipis del Parc Natural de la Serra d'Espadà. Quines són les principals conclusions que heu extret d'aquesta experiència?, per què heu triat la Serra d'Espadà com a primera unitat territorial de treball per al vostre projecte?

A l'inici, tenint en compte la nostra formació acadèmica, començarem

cercant sabers i pràctiques relacionats amb la construcció i el disseny d'objectes quotidians amb els recursos locals, però al finalitzar la ruta pels pobles de la Serra ens hem adonat que és necessari ampliar el ventall incorporant la transformació d'aliments, la cosmètica i la medicina natural. Pel que fa al tracte amb la gent, la receptivitat de les persones entrevistades va ser molt gran, a pesar que molts d'ells van palesar el seu pessimisme respecte a la possibilitat de revalorar els coneixements locals tradicionals. En general pensen que arribem massa tard.

Triarem el Parc Natural de la Serra d'Espadà per diverses raons. Es tracta d'un territori amb uns límits ben definits, amb una important densitat de població (si ho comparem amb altres Parcs Naturals) i on podem accedir fàcilment des de València. El fet que una de nosaltres visqués a Eslida en eixos moments i de comptar amb una xicoteta xarxa de coneguts, també van ser factors que influïren en la decisió.

Quin és el sentir -en trets generals- de les persones entrevistades en els pobles de la Serra d'Espadà respecte a la problemàtica que aborda el projecte? Quin sol ser la mitjana d'edat d'aquestes persones? Vau poder constatar els

típics tòpics sobre el caràcter de la gent que habita el mitjà rural (aïllament, desconfiança, falta d'autoestima, etc.)? Us heu trobat amb exemples de transmissió intergeneracional d'aquests coneixements?

El sentir és diferent depenent d'amb qui parles. A les persones més joves els sembla molt necessari el projecte. Altres, generalment les més majors, els sembla que hem arribat tard o veuen aquests coneixements com una cosa del passat. També hi ha moltes que creuen que l'única possibilitat dels pobles per a sobreviure és el turisme i les segones residències. En general, troben a faltar polítiques públiques orientades a la protecció, conservació i promoció del patrimoni local.

Entrevistàrem a persones de diverses edats. La gran majoria d'aquestes eren gent gran, però també conversàrem amb joves amb nous projectes i iniciatives.

La major part de la gent ens va rebre prou obertament i amb moltes ganes de conversar. Entenem que la resposta de la gent es basa en gran mida en la forma en què un s'apropa. És inevitable trobar-se amb un discurs pessimista sobre el futur dels pobles derivat del

despoblament i envelliment que patixen des de fa dècades. També vam identificar una manca d'autoestima a l'hora de reflexionar al voltant de la viabilitat econòmica de les activitats al medi rural.

Exemples de transmissió de coneixements en vam trobar de ben pocs. Només a pobles com Suera, Pavías o Almedijar, on existixen associacions i col·lectius que regularment organitzen jornades al voltant dels oficis i el seu patrimoni. Un dels entrevistats, Pascual, en eixos moments estava donant classes de cistelleria a unes xiques dels voltants.

Respecte a la plataforma web que teniu previst crear en la Fase 1 del projecte... heu considerat la possibilitat d'emprar programari lliure?, qui s'encarregarà de la seua animació i manteniment?, compteu amb recursos econòmics per al seu bon funcionament?, serà de tipus col·laboratiu i obert o hi haurà alguna persona encarregada d'introduir i validar la informació?

Tenim la intenció de prioritzar el programari lliure i de codi obert. De fet estem treballant amb un informàtic nascut a la Vall d'Almonàcid i amb ell estem considerant la possibilitat de fer servir bases geogràfiques del tipus

Open Street Map.

Pel que fa a la informació generada i la seua gestió, en principi seríem nosaltres les administradores de la plataforma web, encara que existix la possibilitat de qui vulga pugua registrar-se i introduir dades fent servir una fitxa tipus, amb una posterior validació per la nostra part. També hem barallat la possibilitat que altres entitats, associacions o col·lectius es facen càrrec de gestionar la plataforma per a un determinat territori.

Comptem amb recursos econòmics per posar en marxa la plataforma web i completar l'experiència pilot a la Serra d'Espadà, tot açò gràcies a la campanya de micromecenatge. La idea és anar difonent els resultats de l'experiència pilot una vegada enllestida, de manera que puguem sorgir noves oportunitats per al finançament de les activitats.

Quins han sigut els motius d'interessar-vos per un format digital per a la plataforma tenint en compte que molta gent del món rural és possible que tinga dificultats d'accessibilitat a internet tant per edat com per altres raons?

Necessitem un lloc on anar emmagatzemant la informació i que siga visible per a tots. Pensem que el que

és més senzill i obert és el format digital, que a més a més facilita la participació de les persones i l'actualització de les dades. Entenem les dificultats d'accessibilitat per a determinada gent, però també considerem que hi ha alternatives per a superar aquesta limitació, com per exemple editar part de la informació en paper (dossiers, catàlegs, etc.) i fer-la arribar als pobles.

Com a resultat de la Fase 1 del projecte s'espera "un mapa digital i un cercador associat, en una plataforma web oberta, amb la identificació de les persones o grups de persones que practiquen, practicaven o promouen eco sabers actius vinculats al territori valencià". D'altra banda, mitjançant la Fase 2 "s'espera que a partir dels resultats d'aquest projecte, així com de les xarxes i sinergies creades en cada unitat territorial durant el procés, es pugui obrir una nova línia de recerca/acció on poder posar sobre la taula el debat de la pervivència i/o reinterpretació de certs eco sabers per a adaptar-los i respondre a les necessitats socioeconòmiques actuals, amb l'objectiu de reprendre el vincle ésser humà-territori des d'un lloc no forçat ni nostàlgic". Després de l'experiència pilot al Parc Natural de la Serra d'Espadà... Continuareu amb

la Fase 1, és a dir recopilant dades en altres unitats territorials, o prioritzeu la posada en marxa Fase 2 en aquest àmbit geogràfic?

Ara mateix estem treballant per tancar la Fase 1 de l'experiència pilot a la Serra. En els pròxims mesos visitarem de nou a les persones i col·lectius amb qui parlarem el passat estiu, amb la idea de desenvolupar una metodologia més rigorosa per arreplegar la informació. També contactarem amb nous informants i posarem a punt la plataforma web. Una vegada difosa la plataforma, volem continuar mapejant altres territoris. Pensem que per a començar amb la Fase 2, on tenim previst plantejar alternatives o noves propostes al voltant dels eco sabers, és necessari identificar el que està passant en altres zones del País Valencià. Si no sabem la quantitat de gent o iniciatives que treballen aquests temes al nostre voltant, mai podrem plantejar nous projectes basats en eixes informacions. De totes maneres, considerem que ambdues fases poden coincidir en el temps, és a dir, si la societat civil i les institucions d'un determinat territori volen aprofitar la dinàmica generada i mostren el seu interès per aprofundir en certs eco sabers, aleshores es podrien implementar les activitats de la Fase 2

sense necessitat d'haver finalitzat amb el mapeig de la resta de territoris.

Si voleu més informació al voltant del seu projecte, podeu visitar les següents pàgines web:

<https://www.facebook.com/Arrelaires/>

https://issuu.com/arrelaires/docs/00_projecte_catala

<https://www.goteo.org/project/arrelant-el-territori>

Lo millor del passat, el present

Juan Manuel García Martínez

Arquitecte tècnic

atjuanma_garcia@hotmail.com

RESUM

Moltes vegades caiem en l'error de creure que l'externalització de qualsevol mostra de les nostres tradicions, potenciarà la seua visió, dotant d'espais millor preparats, accessibles i visualment atractius, però ens oblidem que la tradició com a contingut, moltes vegades és el que és gràcies al continent.

Preferisc un mecanisme de molí dins l'estructura vella on estava allotjat que no en el mig d'una sala modernista, per què? Simplement perquè ens és més fàcil visualitzar el procés que es realitzava abans. Les velles edificacions traspuen tradició en tots els seus paraments i amb una simple actuació de rehabilitació i/o condicionament que sempre serà menys onerosa, tant temporalment com econòmicament que la projecció i construcció d'un nou espai, s'hauria de considerar com a primera opció a l'hora de la definició d'espais de mostra de les nostres tradicions.

PARAULES CLAU: externalització, tradició, visualització, rehabilitació, condicionament.

INTRODUCCIÓ

La immensa majoria de nosaltres és, en major o menor mesura, conscient de la vàlua del nostre patrimoni arquitectònic. Però el temps ens ha donat la raó en enunciar que no és suficient ser-ne conscient per a conservar-ho. I és que, fins i tot en alguns aspectes, la conservació per ella mateixa no és una estratègia suficient per a la seua supervivència, hem de dinamitzar-ho, donar-ho a conèixer donant-li accessibilitat a tots els estaments socials. En fi, transmetre

amb el màxim abast possible, la vàlua del nostre patrimoni, perquè el nombre més gran de persones siguen coneixedors del seu estat i partícips de la seua millora.

I sí, és cert que ja s'han fet passos, s'han creat espais culturals nous i s'ha creat una àmplia difusió a través les xarxes socials i fins i tot, s'ha promocionat el nostre patrimoni en multitud de grans esdeveniments a escala nacional i internacional. No critique aquestes estratègies ni de bon tros, les recolze incondicionalment, perquè qualsevol pas

*«Es presta major atenció al continent
que al contingut.
Es crea l' espai sense pensar
què s'hi posarà allí dins
o si fins i tot albergarà alguna cosa»*

donat en tal direcció, encara que siga de poca repercussió i sense continuïtat, suma en el camí cap a allò que pretenem aconseguir. Recolze aquest tipus d'estratègies a gran escala, però les veig insuficients.

No caiguem en l'error d'abanderar les estratègies que presentem de forma individual com úniques i exclusives cap a la consecució de l'objectiu, però permetem-nos dotar cadascuna d'elles de pros i contres, sense por de caure en l'error o amb inconvenients al fet que algú pugua posar peròs als nostres enunciats.

Al cap i a la fi, per a això s'han creat aquest tipus d'espais de debat i participació. Però, permeteu-me ara mateix llançar la fortalesa més grossa dels congressos com aquest on estem: Perquè ací s'exposa, ací es comenta i ací, sobretot, s'interactua amb el que es mostra, sense que ens separe una distància de centenars de quilòmetres.

Per un altre costat i passant a un altre front de lluita dins la mateixa batalla, hem vist en els últims anys com s'han creat multitud d'espais culturals nous, entre els quals molts han quedat a meitat construir o els que han aconseguit ser

acabats sobreviuen a males penes i sense molt continent per mostrar. Però, per què s'escometen aquest tipus d'actuacions en aquests temps? Doncs bé, enuncie dos factors clars:

– El sentiment de culpa per part de les autoritats d'haver deixat caure en l'oblit part del més preat del nostre patrimoni, que fa sorgir la idea de crear aquest tipus d'espais a fi d'equilibrar un poc la balança de "fet-hi hauria d'haver-se fet"

– L'altre factor és el fet d'aparentar, sens dubte, ací en molts casos la tendència és veure qui té el museu més modernista, qui té més formigó blanc o quin arquitecte és el més famós. Clarament, es presta major atenció al continent que al contingut. Es crea l'espai sense pensar què s'hi posarà allí dins o si fins i tot albergarà alguna cosa. I després ve el problema de la rendibilitat: a major cost de realització major preu d'entrada a fi d'amortitzar-ho...i en els temps que corren, clar està que els números no van eixint.

OBJECTE

Com a objectiu principal podríem enunciar el "definir les estratègies

*«Com a objectiu principal podríem enunciar
el definir les estratègies idònies
a l'hora de la posada en valor
del nostre patrimoni»*

idònies a l'hora de la posada en valor del nostre patrimoni". Les dites estratègies comprendran tot el procés, des de la idea inicial fins al producte final, passant per una materialització de la idea en forma d'espai cultural i la seua difusió en els diferents mitjans disponibles per a aquesta fi.

– Idea: a partir d'una necessitat social i sense deixar-ho en mans exclusivament d'un "caprici políticament elitista", s'abordarà la idea de la creació d'un espai cultural, se l'anomena museu, exposició, congrés... Tal necessitat haurà de ser fidel reflex de la necessitat social plantejada, bé per carència o bé per millora de l'actual.

– Proposta: publicació de la idea a fi d'incloure el màxim àmbit social possible esperant arrebregar propostes per part de tots els estaments socials, des del ciutadà de peu fins als millors tècnics qualificats. S'ha de tractar d'un procés totalment integrador sense excloure cap agent a fi d'aconseguir la participació més nombrosa i amb això, el consens més gran possible.

– Elecció de projecte: analitzades totes les propostes, es triarà el projecte

més adequat a tots els nivells: estètic, social, temporal, cultural i econòmic. Per a això, s'haurà d'atendre l'opinió de tots els agents per a no causar cap crispació per sensació d'exclusió.

– Materialització: una volta triat el projecte, es donarà pas a la seua materialització en forma d'edificació o esdeveniment, com a vaixells insígnia d'aquest tipus d'actuacions. Atendrem al que és tangible de moment. La construcció de l'edificació haurà de tindre un caràcter social especial i intentar fer-ne partícip en la mesura que siga possible a la gent de la localitat, com destinar aquelles partides que no necessiten una mà d'obra totalment especialitzada a la gent aturada de la localitat. D'aquesta manera aconseguim la creació per al poble i pel poble.

– Difusió: a tots els àmbits possible. És estrany el cas en què es crea un espai cultural per a ús i gaudi dels que més s'hi acosten. Si es realitza, és perquè es vol difondre algun element de la nostra tradició, bé tangible o intangible, prou important per a donar-li eixe estatus de "digne d'observació".

Provand's Lordship
(Glasgow)

EXEMPLES DE POSADA EN VALOR DEL PATRIMONI

Com que em trobava en el moment de la redacció d'aquesta comunicació a Glasgow per diferents motius, la veritat és que no m'he pogut documentar in situ sobre el que escric en la mesura del que m'haguera agradat, però aprofitaré el que he pogut contemplar ací per a mostrar una sèrie d'actuacions que les autoritats han realitzat sobre el seu patrimoni, algunes d'elles, les qualificaria de brillants, encara que altres, no han sigut tan encertades:

Provand's Lordship (Glasgow)

Al meu entendre, la més brillant i el més semblant a la meua idea de mostra de patrimoni arquitectònic. Es tracta de l'edificació residencial documentada més antiga de Glasgow, la seua funció actual és la de casa-museu, però va ser construïda per Andrew Muirhead, bisbe de Glasgow, en 1471 dins del conjunt de l'Hospital St. Nicholas.

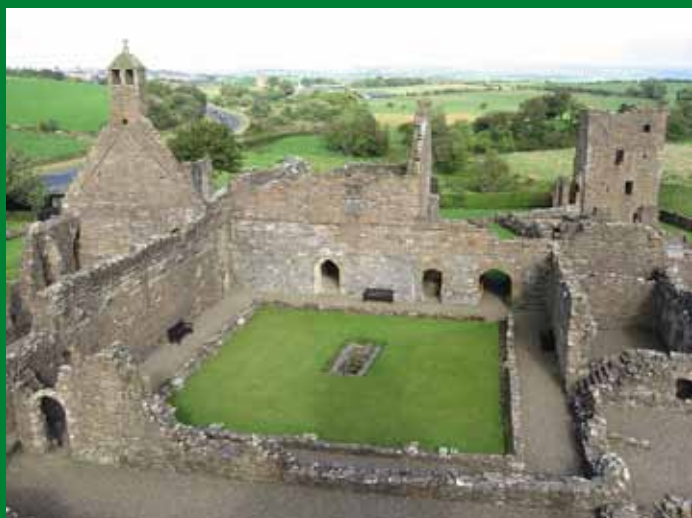
El seu exterior a penes s'ha vist modificat. Només el jardí del pati posterior s'ha mantingut constantment per personal del City Council per raons de sentit comú, però la morfologia de l'edificació està

intacta malgrat les múltiples intervencions a fi de solucionar problemes d'estanquitat i de condicionament higròtermic.

Però, la cosa que potser encara més sorprenent, és el seu interior, que ha estat sota un exhaustiu manteniment i atenció al llarg de segles amb el fi que aquells elements que van ser senyal d'identitat en aquella època, continuen estant presents. Fins i tot el mobiliari, de la col·lecció de William Burrell, mostra el disseny dels diversos elements de la seua època medieval.

Com podem observar clarament, a l'hora d'abordar la problemàtica de mostrar dins del patrimoni arquitectònic, com eren les edificacions de l'època, s'ha decidit mostrar el mobiliari i tots els elements de la vida quotidiana dins de l'edifici original, sense tenir la necessitat de crear un espai nou el cost de disseny del qual, construcció i manteniment, seria molt major que el del manteniment de l'actual edificació.

Quelcom prou semblant però amb un interval de temps més reduït és el que succeeix amb l'arquitecte i dissenyador Antoni Gaudí a Barcelona, la col·lecció de mobiliari es mostra en la Casa Batlló, la qual ha sigut mantinguda en el seu estat

Abadia de Crossraguel
(Maybole)

original a fi de transmetre al visitant totes les sensacions possibles que ajuden a la comprensió de l'obra del genial artista.

En contrapartida i en la mateixa ciutat, tenim exemples com el Museu Riverside o la Galeria d'Art i Museu de Kelvingrove Park, en el qual s'han introduït elements de la vida quotidiana del segle XX en espais compartits amb un altre tipus d'exposicions i obres d'art que creen en el visitant un cert estat de confusió si la teua missió principal és la de conèixer més sobre el patrimoni de la ciutat en aquella època

Abadia de Crossraguel (Maybole)

Es tracta d'una edificació religiosa construïda sota encàrrec de Donnchadh, comte de Carrick en 1244 d.C. i ampliada al voltant de l'any 1260 que va aconseguir la seua morfologia actual d'abadia. Aquesta edificació primer va ser saquejada per Eduard I d'Anglaterra l'any 1307 en el seu inútil intent d'apagar les sublevacions del poble escocés, i fruit d'altres saquejos particulars fins a la seua declaració d'edifici abandonat en 1617 anys després de la mort de l'últim monjo en 1601.

Doncs bé, encara que es tracta d'un

edifici en ruïnes, per part de l'organització Trust of Scotland, es desenvolupen unes tasques de manteniment a fi de conservar els romanents de l'edificació en perfecte estat, mantenint els seus arcs, voltes i inclús vidrieres originals.

Què s'ha aconseguit amb tot açò? Doncs ben fàcil, que aquest element important del patrimoni eclesiàstic escocés no caiga en l'oblit i s'afone totalment amb el pas del temps o desaparega fruit de més saquejos. Inclús, en dotar-lo de panells informatius, es pot imaginar com era la vida entre aquelles parets en la seua època de més esplendor.

Un altre gran exemple de conservació del patrimoni que mostra com, amb el simple manteniment d'allò que hi ha actualment s'aconsegueix la projecció més gran del nostre passat. Ben al contrari, en el nostre territori, hem trobat en contraposició actuacions com la realitzada en el Teatre Romà de Sagunt, que no van tindre cap rigor històric, provocant un cost elevat dels treballs i un no menys elevat sobrecost a causa de la retirada dels elements introduïts davant de les queixes i suggeriments de la societat.

Però no és el problema de les actuacions desafortunades en el nostre patrimoni el

que més ens ha de preocupar, sinó l'estat d'abandonament d'altres edificacions de gran valor patrimonial, com és la majoria dels nostres castells o estructures defensives, o d'edificacions com, per posar un exemple de quelcom que són realment coneixedor, la Masia Mosquera en la Serra d'Espadà, la qual, a pesar de ser una edificació singular i majestuosa està sent objecte de vandalisme i víctima del degoteig del temps sense que les autoritats encara no hagen fet un pas "en ferm" per a la seua conservació.

ESTRATÈGIES PER A LA POSADA EN VALOR

Mai serà bo generalitzar, ja que cada element arquitectònic per estudiar vindrà influenciat per una sèrie de factors, per la qual cosa intentaré crear unes divisions a fi de trobar uns passos a donar comuns a l'hora de la seua posada en valor.

Castells i estructures defensives

Solen tractar-se d'elements patrimonials que no han sigut objecte d'un manteniment que haguera col·laborat a la conservació del seu estat i que mostren un deteriorament considerable amb perill de col·lapse en alguns casos:

- Evitar qualsevol actuació destructiva o de construcció a gran escala que altere l'estabilitat del sistema estructural amb el fi de no accentuar el seu estat de ruïna.

- Neteja i sanejat de tots els elements aliens a la configuració arquitectònica que puguen alterar -ne l'estat, tals com a plantes i vegetació incontrolada.

- Crear un espai de protecció al voltant de l'element principal a fi d'evitar qualsevol actuació que pugja perjudicar-lo, com treballs de construcció, instal·lació de xarxes generals...

- Dotar al recinte dels elements necessaris per a assegurar un ús de l'espai per observar lliure de perills potencials i dotar-lo a més de l'accessibilitat més gran possible perquè tinga una repercussió social més gran possible.

- Creació d'espais informatius, bé siga per mitjà de visites guiades o panells explicatius dels diversos elements de l'edificació a fi de donar la màxima informació possible al visitant.

- En el cas d'edificacions en un estat de ruïna absoluta en el qual es vol

Foto: Cartuja Vall de Crist
(Altura)
Autor: Flickr / Aureliano

recuperar la morfologia de l'element per a donar una major informació visible i directa, realitzar treballs de poca magnitud, com per exemple, llenços de muralla d'altures entre 0,5 i 1 m d'altura diferenciant en tot cas aquells elements realitzats actualment, dels originals.

Arquitectura eclesiàstica

A partir de la Reconquesta espanyola des del nord d'Espanya, va haver-hi un ressorgiment de la construcció d'esglésies, convents i la resta d'edificis de caràcter eclesiàstic a fi d'assegurar la cristianització dels territoris reconquistats. Aquest moviment es va conèixer en el seu moment com a Romànic i deixà el nostre territori plagat d'aquest tipus d'edificacions. Algunes d'elles, a causa dels moviments demogràfics, s'han vist davant de l'absència de feligresos, abocades a l'abandó i l'inevitable pas del temps que han deixat rastre més que aparent.

Foto: Cartoixa Vall de Crist (Altura)

Autor: Flickr / Aureliano

En aquest cas, ens veiem en la tessitura de la negociació amb l'Església a l'hora d'escometre alguna actuació, ja que en la

immensa majoria dels casos, són ells els propietaris de l'edifici ruïnós.

Espais de vida quotidiana

Dins d'aquests espais, podríem incloure totes aquelles edificacions que van influenciar en gran mesura els habitants que en van fer ús, com poden ser: almàsseres, molins, forns, llavadors...

- Sanejat i manteniment constant de tots els paraments de l'edificació a fi d'eliminar qualsevol agent extern agressor com ara vegetació incontrolada, organismes bacterians...

- En cap moment s'ha d'eliminar o substituir els elements originals, ja que donarien una imatge no genuïna de la vida en aquella època. L'única raó per a la substitució de l'element hauria de ser voler mostrar com era el seu funcionament i que l'element original estiga totalment inhabilitat per al mateix. En aquest cas, s'haurà de prendre especial precaució perquè el nou element siga el més semblant possible a l'original.

- Rehabilitació i/o reforç estructural d'aquelles zones destinades a l'ús públic, ja que passaríem de considerar,

*«Edificacions singulars....
que han sigut les més afectades
per l'abandó,
per què no tenen gens d'importància...
a ulls del ciutadà comú»*

en temes de càlcul estructural, un ús privat a un ús públic.

– Creació d'espais informatius, bé siga per mitjà de visites guiades o panells explicatius dels diversos elements de l'edificació a fi de donar la màxima informació possible al visitant.

– A fi de potenciar cada una d'aquestes edificacions en el cas de confluïr totes en una mateixa localitat, s'hauria de realitzar una visita a manera de tour a fi que cap d'elles acaparara major protagonisme que les altres

Edificacions singulars aïllades

Es tractaria d'edificacions, que no podríem englobar dins de les estructures defensives, patrimoni eclesiàstic ni espais de vida quotidiana. Ací inclourem, edificacions com eres, pallers, masies, mines... Com hem pogut observar amb el pas del temps, aquest tipus d'edificacions, han sigut les més afectades per l'abandó, perquè no tenien gens d'importància, ja que el seu ús no està tan definit a ulls del ciutadà comú, per la qual cosa no hi veïen quelcom d'útil en el seu moment de màxima esplendor, sinó un conjunt ruïnós de parets i sostres.

– Sanejament de paraments i treballs de rehabilitació estructural a fi de dotar a l'edifici d'una estabilitat necessària per a poder prosseguir amb els diferents treballs.

– Rehabilitació total de tots aquells elements arquitectònics accessibles a l'ús públic intentant ser el més fidel possible a la configuració original de l'edificació. En aquests treballs es prestarà atenció també a aspectes com ara impermeabilització i confort higrotèrmic.

– Condicionament dels diferents accessos al recinte perquè siguen de fàcil accés. En el cas de tractar-se d'una edificació prou aïllada on l'accés a peu ja requereixca un cert grau de forma física, es proveirà en la mesura del possible d'una zona d'aparcament que no influïska substancialment en la configuració dels elements viaris i el correcte desenvolupament del tràfic en la zona.

– En cas de no poder aconseguir una zona d'aparcament, es pot optar per l'opció "aparcament i transport", que consistirà en aparcament en zona habilitada per a això i transport per mitjà de mitjans públics fins a una zona

*«Rehabilitació de tots aquells
elements arquitectònics accessibles
a l'ús públic
intentant ser el més fidel possible
a la configuració original de l'edificació.»*

on l'accés siga més fàcil.

- En cap cas, la disposició d'aquestes zones d'aparcament perjudicarà l'entorn natural, per la qual cosa la dita disposició hauria de comptar amb el seu corresponent Estudi d'Impacte Ambiental.

- Creació d'espais informatius, bé siga per mitjà de visites guiades o panells explicatius dels diversos elements de l'edificació a fi de donar la màxima informació possible al visitant.

- En el cas de tractar-se d'edificacions aïllades però connectades anteriorment per mitjà d'algun tipus de procés, es sospesarà la realització d'una visita dinàmica on es mostrarà la relació entre els diferents edificis i el procés que s'albergava.

Conjunts residencials abandonats

Tal vegada, a causa de la seua magnitud és el patrimoni més difícil de recuperar i el que té dividida la meua forma de raonar. Per un costat advoque per deixar-ho "que dorma", ja que la història i els corrents socials així ho va disposar, o "despertar-ho" i donar-li vida, la qual cosa comportaria un esforç immens a tots

els nivells. En aquest cas, em decantaré, a causa de la situació actual de la societat a ser pragmàtic i realista, per la qual cosa advocaré per una conservació passiva.

- Neteja de tota la vegetació i zones derruïdes acumulades en l'interior del recinte conformat pels diferents edificis de la localitat.

- Condicionament de l'accés rodat als seus voltants, ja que es considera que la distància entre poblacions sempre resultarà prou àmplia per a limitar l'accés al tipus de vianants. En tot cas, no es permetrà el seu abús o sobre ús.

- Condicionament de tots els espais de circulació a peu en l'interior de la població a fi de facilitar en la mesura del possible el trànsit dels visitants. Aquestes actuacions comprendran l'aplanat dels vials i integració d'elements que permeten l'accessibilitat de total.

- Creació d'espais informatius, bé siga per mitjà de visites guiades o panells explicatius dels diversos elements de l'edificació a fi de donar la màxima informació possible al visitant.

- Creació de rutes que mostren als visitants com eren les connexions des

de la localitat amb la resta de localitats i zones de treball a fi de donar una mostra més de la vida en aquella època.

AGRAÏMENTS

A Mara, la qual va obrir en aquell estiu del 2003 les portes de l'Ajt. d'Algimia d'Almonacid a un estudiant de la Universitat Politècnica de València i també les portes de diverses edificacions en què un poc d'ànima se'm va quedar allí dins com el "Molí de Manuel de Barraques", joies en l'oblit.

Al meu amic Carlos Aragonés, per ser partícip d'aquell dia, a partir del qual, vaig voler esbrinar tot de la Masia Mosquera i donar-li l'estatus d'edifici estandard de la meua passió pel patrimoni arquitectònic.

A Vicent Berenguer, "el Fuster", d'Alfondegulla perquè amb la seua saviesa típica de persona d'entorn rural, em va resoldre dubtes sobre noms i usos del patrimoni més pròxim, com l'Era "del Vaquer".

A la ciutat de Glasgow i a Escòcia en general, per ser tan especials per a mi i mostrar-me el vertader amor per la tradició i el patrimoni, el qual desitjaria exportar en algun moment.

A Gemma Diago, per haver-me permés passejar amb ella per molts dels paratges i les localitats que alberguen el nostre patrimoni, sacrificant amb això les seues hores d'oci.

NOTES ACLARIDORES

Wikipedia no és la font més fiable d'informació si es fa un ús irracional de la mateixa i no es contrasta amb la informació veraç. En aquest cas, tota la informació referenciada a la Wikipedia ha sigut contrastada amb altres articles d'autor d'Internet.

Totes les imatges estan lliures de drets d'autor i han sigut extretes de xarxes socials com Flickr i Picasa entre altres. Des d'ací agrair als autors de les fotos el que hagen decidit compartir-les lliurement amb tots els usuaris de la xarxa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Abad González, Luisa (2006): "El patrimonio cultural como factor de desarrollo". Universidad de Castilla-la-Mancha, p. 71-75.

Ruta interpretativa para el conjunto arqueológico islámico de la partida de la Alfándiga en Algimia de Almonacid (Castellón).

Luis Gimeno Romero

Grado en Arquitectura Técnica

Master en Conservación del Patrimonio

Arquitectónico (especializado en Intervención y Gestión).

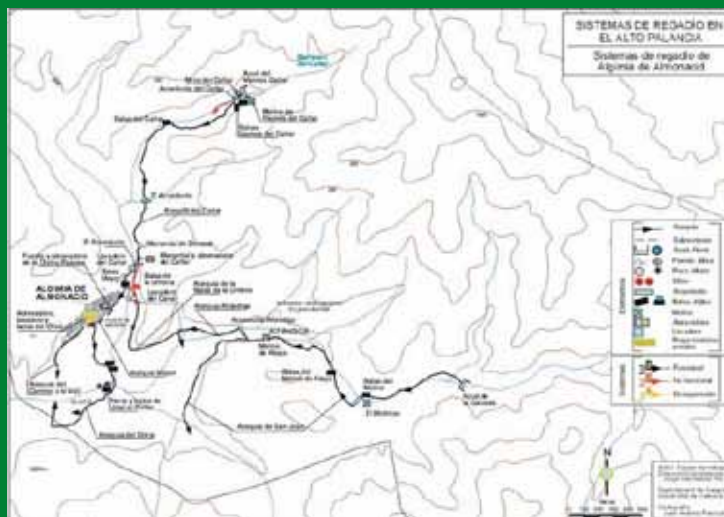
luisgimenoromero@gmail.com

RESUMEN

El conjunto de restos arqueológicos de la partida del “barranco de la Alfándiga” contiene el único BIC de Algimia de Almonacid: la “Torre de la Alfándiga”. El conjunto, de origen islámico, está formado por un azud que alimenta a las dos balsas que en origen daban servicio a dos molinos harineros, tres edificaciones del núcleo poblacional, la torre vigía y dos acueductos. Los restos se encuentran en un alto estado de deterioro y colonización vegetal que requieren una urgente puesta en valor para resaltar su relevancia como conjunto, con una intervención que los dote de la unidad de la que gozaban cuando eran utilizados. Se trata de una propuesta dirigida no solo a aquellos que disfrutaban del senderismo, sino sobre todo a los habitantes de la población, para que comprendan y valoren aquello que ahora mismo ignoran con el fin de generar en ellos nuevos valores y un nuevo comportamiento proactivo para con dicho patrimonio. Por medio de un discurso interpretativo centrado en los tres aspectos que consideramos principales (valor testimonial, tecnológico y sistémico/defensivo) pretendemos poner en valor de forma coherente que dichos restos se merecen un mayor respeto que la indiferencia e incompreensión de la que gozan hoy en día por parte de los habitantes de la población y su Ayuntamiento. Con esta propuesta se intenta hacer ver que se puede conseguir mucho con una intervención humilde.

PALABRAS CLAVE: Algimia de Almonacid, Alfándiga, conjunto arqueológico, ruta interpretativa.

Figura 1. Sistemas hidráulicos de Algimia de Almonacid (Alfaro y Aparicio, 2005).

1. Introducción

Los restos de la cultura islámica que tiene Algimia de Almonacid en su término municipal están condenadas a la desaparición por culpa de la incomprensión de sus habitantes. La maleza, los distintos usos que han acarreado durante su vida, así como el uso de sus paramentos a modo de cantera han deteriorado enormemente las construcciones (no solo de manera física, sino también en el imaginario colectivo).

Las 3 viviendas islámicas del conjunto han sido reutilizadas a modo de corrales y almacén de aperos de labranza. Estas construcciones son conocidas por los habitantes como "los casales". Al estar construidas con la técnica de la mampostería en seco (técnica tradicional que aún hace 50 años se seguía empleando para construir casetas en el campo), la población los concibe como meras construcciones auxiliares sin más valor que el de su uso.

Del mismo modo, las balsas de riego y las conducciones que ahora son utilizadas para regar los campos se empleaban antiguamente para dar servicio, aparte de a los campos, a los molinos harineros que

había en las inmediaciones. Estos molinos, ahora totalmente desaparecidos, daban un sentido y significancia a la existencia de las balsas y cubos del barranco que ahora quedan descontextualizados.

La Diputación de Castellón realizó unas tareas de desbroce e instalación de señalética entre los años 2003 y 2007 a parte de la arquitectura del agua del municipio. A pesar del intento, dada la poca difusión del proyecto, la nula visibilidad de la cartelería y la falta de mantenimiento (altamente necesaria en cualquier tipo de intervención), los elementos quedaron relegados de nuevo al olvido. Los habitantes son conocedores de su existencia, pero debido al bajo reconocimiento de sus valores (y por consiguiente la relevancia tan baja en el ideario colectivo de dichos restos), se hacen necesarias una interpretación, difusión e intervención adecuada que ponga en valor del conjunto de una manera digna.

Algimia de Almonacid cuenta en la actualidad con una población de 300 habitantes y una pirámide poblacional envejecida. La situación del paro en la población también es otro de los problemas que arrastra. Los comercios tan solo prosperan en época estival y

Figura 2. Estado actual de la Torre de la Alfándiga (fuente: internet).

la mayor actividad económica de la población es la agricultura, cada vez en peores condiciones de declive.

La oferta turística y cultural de la población actualmente es muy reducida y sin elementos diferenciadores que la hagan atractiva. Esta oportunidad de la que hablamos, por tanto, creo que debe ser tenida en cuenta para el desarrollo de la misma. Con esta propuesta interpretativa se pretende no solo poner en valor los restos de la arquitectura islámica de los antiguos pobladores de la partida de la Alfándiga en Algimia de Almonacid, sino también influir positivamente de manera paralela a los otros problemas mencionados.

2. El asentamiento de la Alfándiga

La Sierra de Espadán, durante época islámica, estaba sembrada por pequeñas alquerías y poblados. Según el Juramento de Fidelidad firmado en 1430, la alquería de la Alfándiga tenía 25 habitantes, mientras que Algimia (cuyo nombre viene de al-hama, conjunto de personas) constaba de 41 habitantes (Cervantes Péris, 1997). Estas poblaciones fueron variando en número y, tras la reconquista, se produjo un proceso de redistribución de la población

que favorecía a las poblaciones de mayor tamaño, perjudicando a las más pequeñas (op. cit.).

El conjunto arqueológico de restos islámicos de la partida de la Alfándiga está formado por una agrupación de construcciones muy variadas, presididas por la torre vigía. Tal vez el nombre Alfándiga haga referencia a los orígenes del asentamiento. Según diversos autores, dicho topónimo podría provenir del término árabe hispano al-fondaq (alhóndiga, posada, almacén y venta de grano) o tal vez al-khandag (barranco), siendo ambas muy posibles debido al territorio donde se ubica y a la proximidad de los molinos harineros que se ubicaban en dicho barranco (Pardo Molero, 1992). La carencia de estudios e investigaciones sobre el conjunto hacen que estas cuestiones sean difícilmente definibles (García Osuna, 2010).

En primer lugar cabe destacar el elemento más relevante: su torre vigía (figura 2). De geometría cuadrada, la forman cuatro muros de tapia islámica sobre un recrido de mampostería para nivelar el terreno. Como es común en las torres defensivas de origen islámico, el acceso se sitúa elevado. En este caso, el acceso queda a nivel de una roca que se

Figura 3. Reunión de la sociedad de regantes bajo el acueducto de la Alfándiga tras su desbroce en 2007 (fuente: internet).

erige pegada al muro oeste de la torre. Se puede acceder rodeando la torre y trepando la roca por el lado que da a la carretera. En su interior, en planta baja, hay una bóveda que cubre el sótano que posiblemente cumpliera la función de almacén de trigo y demás menesteres (actualmente saturada de escombros).

La torre ubicaba en un puesto privilegiado desde el cual se podía controlar el acceso al valle de Almonacid por la antigua calzada de origen romano que llevaba a Alcudia de Veo. Formaba parte del sistema de atalayas de la Sierra Espadán, cuyo núcleo era el ribat de Al-munastir, conocido como el castillo de Almonecir. Es el único monumento declarado con carácter BIC (Bien de Interés Cultural) de todo el término municipal. Fue declarada en el 2003 de modo genérico por su carácter defensivo.

Bajo esta torre se ubican las tres viviendas que, atendiendo a la toponimia, podrían haber sido empleadas tanto como posada como puestos de venta y almacén de harina y trigo. Actualmente se encuentran en un estado lamentable. Mientras que algunas están cubiertas parcialmente por la maleza, otras tienen instalados elementos impropios como puertas metálicas de garaje y

chapas de fibrocemento, adaptándolas para almacenar los aperos de labranza y similares de sus propietarios. Justo debajo de ese conjunto de viviendas se encuentran los restos del primer molino de la zona. Este molino está separado de la balsa que lo alimentaba y no tiene cubo. Por ello, la energía necesaria para que el molino funcionara se obtenía con la diferencia de cota desde la acequia hasta la rueda del molino, que estaba relativamente baja. Siguiendo la acequia aguas abajo está el acueducto de 7 ojos de la Alfándiga, el cual sirve a los campos de regadío con el agua sobrante de los molinos.

Un poco más arriba están las dos balsas y un segundo molino, así como el acueducto (presumiblemente romano) que salva el barranco que hay junto a dicha balsa. Esta balsa aún conserva el cubo de su molino, pero tampoco conserva el molino. Y por último, subiendo arriba del todo, está el azud que sostenía las aguas del barranco a un nivel estable para que, con su acequia, se pudiera llenar la balsa.

3. Propuesta interpretativa

Todo este conjunto, hasta ahora descontextualizado, debería tener un

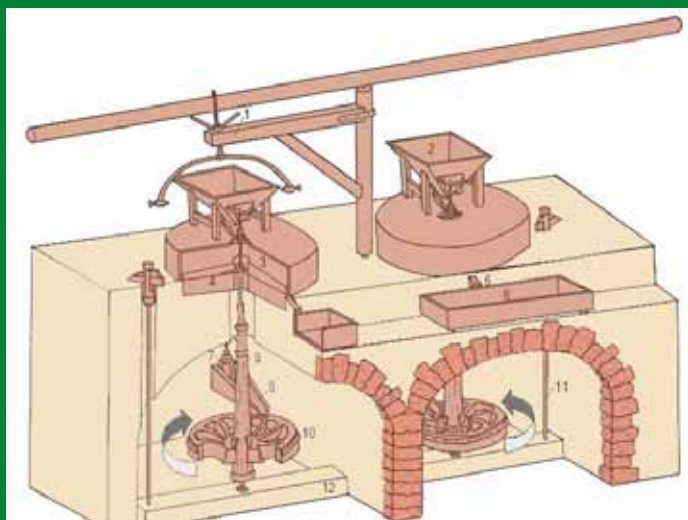

Figura 4. Esquema de un molino harinero de funcionamiento hidráulico (fuente: Serrano Victoria, L. 2005).

discurso que lo unifique. Además, la interpretación debe conseguir que el visitante esté informado, adquiera conocimientos y que finalmente esos conocimientos los aplique a su vida cotidiana actuando de forma proactiva. El discurso interpretativo se centra en los tres valores que consideramos más destacados del conjunto: el testimonial, tecnológico y sistémico.

1) Valor testimonial: todo el sistema es testimonio de la influente presencia islámica en la Sierra Espadán, en concreto en el sistema del valle de Almonacid presidido por el ribat de Almonecir (Al-munastir). La presencia de sus construcciones hidráulicas fueron determinantes para el auge agrícola en el valle.

2) Valor tecnológico: la arquitectura del agua es una de las máximas de la cultura islámica. Dentro del término municipal hay numerosos azudes, balsas, acequias y acueductos de origen islámico que aún se mantienen dado a su uso exclusivamente agrícola. Aunque una de las razones de su origen fue el de dar servicio a sus molinos, ahora tan solo se aprovecha su función secundaria.

3) Valor sistémico: El conjunto arqueológico de la Alfándiga, presidido por la torre vigía en contacto visual con la torre del homenaje del ribat de Almonecir, formaba parte de todo un sistema de atalayas repartido por todo el territorio de la Sierra Espadán.

Como se puede observar en el texto interpretativo del plano (figura 5), la interpretación se ha realizado identificando los recursos materiales sobre los cuales se basa el tema, conectando emocionalmente el patrimonio a interpretar, relacionándolo intelectualmente con la vida del visitante, induciendo a pensar/sentir algo nuevo, conectándolo con conceptos universales y animando al visitante a conservar el patrimonio.

La idea o frase principal de la interpretación es "la antigua población islámica de la Alfándiga y sus construcciones forman un todo inseparable desde hace casi 1000 años, uniendo la vida humana y la naturaleza". Los 5 subtemas que hemos elegido para la interpretación son:

a) La agricultura en Algimia de Almonacid era exactamente igual hace casi 1000 años.

*«La antigua población islámica
de la Alfándiga y sus construcciones
forman un todo inseparable
desde hace casi 1.000 años,
uniendo la vida humana y la naturaleza.»*

b) Los restos de la Alfándiga eran posadas y almacenes de grano situados estratégicamente en un camino histórico.

c) La torre vigilaba la Alfándiga y estaba en continuo contacto visual con el resto de atalayas del valle.

d) El agua se almacenaba en balsas, que le daban altura y potencia para hacer funcionar los molinos harineros.

e) El agua de lluvia que recogían los barrancos se controlaba con los azudes, que daban servicio a todo el sistema, generando la vida.

Aunque la relevancia de dichos restos para la historia de la población y de todo el valle es muy importante, su estado de conservación hace muy necesarias ciertas intervenciones. Gracias a ellas, se podría dotar a los restos de la relevancia que se merecen, así como solucionar otros muchos problemas como la oferta cultural y turística entre otros.

3.1. Intervenciones necesarias

En primer lugar se debería realizar una limpieza de la maleza en los elementos. Las conducciones se mantienen limpias y se reparan en caso de fuga, ya que

la comunidad de regantes las mantiene en uso. En el caso de las balsas y los acueductos, las partes bajas de las construcciones están menos cuidadas ya que dicha vegetación no afecta a su funcionamiento y, aunque a largo plazo pudiera afectar seriamente a los muros de contención, la comunidad de regantes no les da importancia. Se podría contar con voluntarios del pueblo para realizar dichas intervenciones de desbroce, además de las subvenciones para este tipo de trabajos temporales que oferta el SERVEF.

Los molinos están totalmente recubiertos por maleza, así como el interior de la torre y las cercanías de las viviendas islámicas. Gran parte de las construcciones necesitan obras de consolidación de sus paramentos, por encontrarse estos deteriorados. El interior de la torre, además de por la maleza que lo rodea, es difícilmente accesible debido a su concepción constructiva. A pesar de ser un BIC nunca ha sido objeto de intervención ni modificación. No es el caso del conjunto de viviendas, que está repleto de elementos impropios.

Figura 5

3.2. Diseño de la cartelería interpretativa

Al inicio de la ruta propuesta, sería ideal la instalación de un panel de bienvenida marcando el inicio de la ruta, informando del recorrido total, usuarios, normas y código de conducta, así como recomendaciones y precauciones. Las nuevas tecnologías han invadido por completo nuestra vida haciéndola más cómoda. Aprovechándolas, se podría amplificar la experiencia añadiéndole al diseño unos códigos QR desde los cuales dar acceso a una versión digital de la ruta, incluso a un GPX track de la ruta.

También es de vital importancia el dejar claro un código de conducta. En él se debería incluir recomendaciones y precauciones a tomar en cuenta. Entre ellas, considerar que la mitad del recorrido se realizará a través de la carretera CV-215 que conecta Algimia de Almonacid con Alcodia de Veo.

Durante todo el recorrido, en caso

de incertidumbre ante algún cruce de caminos o por dudas generadas por la jerarquía de los mismos a la hora de seguir la ruta, se deberían colocar señales direccionales, indicando en número de parada y nombre del punto de interés al que se dirigen.

Como se observa en el plano (figura 5), se realizan 7 paradas en los distintos hitos o puntos de interés marcados. En cada uno de ellos sería recomendable colocar un panel indicativo del punto de interés, así como un panel interpretativo en el cual se haga referencia al bien. De nuevo, se puede aprovechar el recurso de los QR para ofrecer información y documentación al respecto.

Convendría tener en cuenta que son necesarias unas líneas directrices para la panelería interpretativa del recorrido. De este modo, se dota de unidad al material. Sobre esto ya han escrito autores como Sam H. Ham (1992), con recomendaciones como que los paneles sean cómodos de leer a 2 metros de

Figura 6. Logotipo propuesto para el proyecto elaborada como ejemplo de posible marca de identidad.

distancia, que tengan información clara, llamativa y jerarquizada, o que los materiales sean respetuosos con el entorno además de resistentes a los agentes meteorológicos (¿madera pirograbada?).

4. Ejecución y difusión

Si todo lo aquí planteado se realizara sin más, el proyecto no tendría éxito. Un claro programa en el cual las tareas de acondicionamiento de los restos estén ligadas a la visibilización y difusión es lo más correcto. Para conseguir que dicho patrimonio tenga valor primero tiene que ser valorado por quienes lo poseen. Si previo a, durante y tras las tareas de acondicionamiento se realizan actividades de acercamiento, se les da a los habitantes del pueblo la forma de aportar su grano de arena, etc. harán que sientan dicho patrimonio como propio. Estoy hablando de actividades como charlas, talleres para niños, concursos fotográficos y de dibujo, caminatas, campañas de voluntariado, etc.

Dentro de esa campaña de difusión, la publicidad es necesaria. Carteles anunciando las actividades, el diseño de un tríptico con la ruta repartido a modo de consumibles por el Ayuntamiento

(actual punto de información turística) así como por los bares, restaurantes y otros comercios locales... Y es un material que se financiaría solo, pues los comerciantes suelen estar interesados en promocionarse.

¿Medios y locales cedidos por el Ayuntamiento? ¿Financiación por medio de subvenciones? ¿Cooperación son asociaciones afines a la causa como la asociación de Amigos del Castillo de Almonacid o la de Amigos de la Sierra Espadán? No resulta nada difícil realizar un proyecto tan simple y tan efectivo si de verdad existe la voluntad para su ejecución. Además, dándole a la interpretación de una imagen corporativa como el logo propuesto (figura 6) se dota de unidad e identidad al proyecto, convirtiéndolo en un producto turístico único y diferenciado del cual se puede aprovechar la población.

5. Conclusiones y reflexiones finales

Los restos islámicos del conjunto arqueológico de la partida de la Alfándiga merecen un respeto mayor que el que le demuestran actualmente los habitantes. Se hace patente dicha necesidad al ver que la torre vigía del conjunto, único BIC de todo el término municipal, no ha sido

nunca intervenida.

Además, la ausencia de oferta cultural en la población, la situación de paro de parte de sus habitantes y la baja relevancia de la localidad dentro del turismo de interior dotan de gran valor a una propuesta de esta índole. La creación de una oferta turística única, diferenciada y atractiva son el mayor aliado para dotar de la relevancia que este pueblo necesita dentro del panorama turístico. Por ello, una actuación a la altura de esta propuesta se hace más que necesaria.

La idea y estructura de esta ruta interpretativa surgió como tema para los trabajos de las asignaturas "Interpretación y Puesta en Valor" y "Turismo y Patrimonio Arquitectónico" que cursé dentro del ámbito del Master en Conservación del Patrimonio Arquitectónico. Vista la aceptación de la idea por parte del profesorado (que encauzaron las ideas del proyecto) y de varias asociaciones culturales de la zona, es un proyecto que, creo, estaría genial sacar del papel y llevar a la práctica. A título personal, gestiono la página de Facebook "Patrimonio natural, cultural y arquitectónico de Algimia de Almonacid", donde ocasionalmente publico alguna que otra entrada (con menos frecuencia de la que me gustaría). En caso de que este proyecto o alguna actividad relacionada se llevara a cabo, se difundirá a través de esa página.

Es una verdadera lástima que todo el patrimonio del que disponemos, testigo de la historia de la Sierra de Espadán, se acabe perdiendo. Bien sea por incompreensión, desconocimiento, falta de identidad, o por la falsa creencia de que no hay medios. Si hay gente con voluntad, dispuesta a aportar su granito de arena... una pequeña chispa puede hacer que prenda la llama necesaria para mantener vivos los testigos de nuestra historia.

Bibliografía y referencias

- Alfaro Giménez, R., y Aparicio Vayá, J.V. (2005). "Los sistemas de regadío tradicional de rambla y barranco" en Hermosilla Pla, J., (dir) Los paisajes de regadío en el Alto Palancia. Sistemas y elementos hidráulicos. Valencia: Collado-Oliver. pp. 122-146
- Cervantes Peris, F.J., (1997). "El valle de Almonacid, la Serra d'Eslida y la Vall d'Uixó, problemas de toponimia y organización del territorio (ss. XIII-XVI)" en XXI Col·loqui d'Ontinyent I, revista ÍNDEX, núm. 70, año 1997. pp. 295-303. < http://www.onomastica.cat/sites/onomastica.cat/files/24_cervantes.PDF > [Consulta: 25 de junio de 2016]
- García Osuna, Antoni (2010). Toponímia dels pobles valencians: Algimia de Almonacid. Valencia: Academia Valenciana de la Lengua. <<http://www.avl.gva.es/va/publicacions/Col·lecci---Onom-stica--/S-rie--Topon-mia-dels-Pobles-Valencians-/ALGIMIA-DE-ALMONACID>> [Consulta: 20 de junio de 2016]
- Ham, S. H. (1992). Interpretación ambiental. Una guía práctica para gente con grandes ideas y presupuestos pequeños. Colorado: North American Press. p. 268
- Hermosilla Pla, J., (dir) (2005). Los paisajes de regadío en el Alto Palancia. Sistemas y elementos hidráulicos. Valencia: Collado-Oliver.
- Pardo Molero, J.F. (1992). "La rebelión del Islam (Sierra de Espaldán, 1526)" en Estudis: Revista de historia moderna, ISSN 0210-9093, N° 18, 1992, pp. 241-260
- Serrano Julián, J. y Antequera Fernández, M. (2005). "Los molinos hidráulicos del Alto Palancia" en Hermosilla Pla, J., (dir) Los paisajes de regadío en el Alto Palancia. Sistemas y elementos hidráulicos. Valencia: Collado-Oliver. pp. 158-188
- Viñals Blasco, M.J. et al (2011). Manual de señalización para el Parc Fluvial del Túria. Valencia: INGRAVAL, S.L.
- <https://www.facebook.com/patrimoniotalgimiadealmonacid>

Lavores de Espadán

Marta Mallach Pérez,
Vall de Almonacid

Aquest estiu al poble, una xiqueta preguntava estranyada a la seua àvia per què unes pepides negres de xocolata adornaven el seu gelat roig de meló d'Alger. El que l'àvia probablement sabia és que el gelat estava inspirat en els melons «de tota la vida», un ampli ventall de melons fèrtils i perfectament adaptats, per minuciosa selecció, a les diferents condicions ambientals de cada territori, les llavors dels quals passaren com un tresor, generació a generació, durant segles. Fins que arribaren les varietats modernes...

Com els melons tradicionals, moltes

varietats antigues han desaparegut en les últimes dècades fruit del canvi de model agrari ocorregut a mitjans del segle passat. La denominada Revolució Verda va provocar la transició de l'agricultura tradicional cap a un model de producció intensiva i industrialitzada, basada en l'ús de combustibles fòssils, la introducció de varietats o races seleccionades, noves tecnologies i inputs¹ agroquímics basats en el petroli. Un model que ha esdevingut hegemònic i que continua generant hui en dia greus efectes nocius sobre el medi ambient i les persones.

1 Els inputs són totes les entrades de material i energia que es necessiten en els diferents processos per satisfer les necessitats per viure.

Cacau i cacaos.

A més a més, els nou models urbanístics i els canvis en els usos del sòl segueixen fragmentant i destruint sense escrúpols gran part dels paisatges agraris, de gran valor ecològic i funcional, construïts amb tant d'esforç en el passat. El complex model socioeconòmic ha modelat uns sistemes socials, ecològics, econòmics i culturals altament dependents, fragmentats i fortament vulnerables a les constants pertorbacions que ell mateix genera.

La Serra d'Espadà no ha estat aliena a aquests processos. L'èxode rural, la desaparició de l'activitat ramadera, el gradual abandonament de l'agricultura i les formes de desenvolupament no sostenibles han donat lloc durant les últimes dècades a processos de contaminació, erosió, pèrdua de biodiversitat i devastadors incendis forestals. Per la banda socioeconòmica – amb aquest model –, si al món globalitzat capitalista és difícil viure de la terra, als pobles de muntanya encara ho és més. Tanmateix, la conjuntura econòmica i social de l'últim lustre ha propiciat l'interès de joves que comencen a recuperar terres en busca d'una manera digna de generar-se fonts d'ingressos.

Són nombrosos els estudis que acrediten que aquest model dominant es troba

en fase d'esgotament i que existeix una major eficiència energètica en els sistemes agraris tradicionals, fonamentats en el tancament dels cicles de la matèria, ús local dels recursos i utilització d'energies renovables. L'elevada connectivitat entre els seus subsistemes (camp, medi silvestre, llar...), els fa més resistents a pertorbacions. Són, per tant, sistemes menys vulnerables. L'agroecologia postula el disseny de nous models sostenibles i resilients inspirats en aquests sistemes. Es tracta de conèixer el passat per adaptar els conceptes, tècniques i recursos al present, des d'una perspectiva holística, incloent-hi aspectes tant ecològics com de justícia social.

Malauradament, aquest coneixement tradicional, junt els recursos fitogenètics, es troben en imminent perill d'extinció. La desaparició a l'Estat Espanyol d'aquests agrosistemes tradicionals, forjats i conservats al llarg dels segles amb l'experiència empírica i directa dels camperols en el maneig dels recursos naturals, va interrompre la transmissió del conjunt de sabers associats a aquests sistemes (*ecosabers*²), llegat oral generació rere generació. Alhora va provocar la desaparició de gran diversitat de varietats

² Veure Butlletí 17 del Camp de l'Espadar

Carabassa de curar.

locals perfectament adaptades al seu medi, fruit de la selecció i millora de les llavors pels llauradors i llauradores al llarg de mil·lennis.

Per això, passades moltes dècades dels canvis sistèmics que van transformar radicalment els ecosistemes, resulta urgent rescatar l'agrodiversitat junt amb eixa cultura agrària tradicional que a la seua memòria atresoren els llauradors i llauradores d'avançada edat de cada regió.

Aquest va ser l'objectiu del treball «*Lavores de Espadán*», un estudi inacabat per al qual es va entrevistar a deu agricultors d'entre 70 i 90 anys, naturals d'Eslida, Vall de Almonacid, Villamalur i Alcudia de Veo³. Els seus testimonis, junt altres fonts bibliogràfiques, com el llibre «*A escullar*», que recull valuosa informació al voltant de la gastronomia tradicional de l'Alt Palància, han perfilat el contingut quant a forma de vida, maneig de la terra i gestió comunitària dels recursos naturals als anys 40 i 50. A aquest article, però, abordarem només la qüestió agronòmica, que compartim

a continuació.

Alimentació i cultius bàsics

Les peculiars característiques de la Serra d'Espadà determinaren als anys de postguerra, època que ocupa aquest estudi, que hi existira una economia pràcticament de subsistència. El caràcter montuós del terreny, la tipologia pobre del sòl, l'escassa superfície de regadiu i l'acusat minifundisme, afegit a les dures condicions de vida dels anys quaranta, dugueren als camperols a un maneig de l'agrosistema amb el qual l'escàs excedent que es generava deixava poc marge per a l'adquisició de productes necessaris que no podien produir, com ara l'arròs, la sal o el peix en saladura. El manteniment principal de les persones el constituïen la farina panificable de blat – i, en el seu defecte, de panís –, seguit d'oli d'oliva, figues seques i hortalisses que cultivaven en els reduïts horts: creïlles, llegums, cols, cebes i tomaques principalment.

Cada família albergava a casa animals de corral per a l'autoabastiment amb els quals complementar la seua alimentació: gallines per a ous, conills, un o dos porcs per a carn, alguna cabra per a l'obtenció diària de llet i, excepcionalment, alguna

³ Les persones entrevistades van ser: Serafín Villalba Pallarés, Herminio Pérez Cortés, Antonio Rodríguez Gascón, Leonor Cortés García, Manuel Pérez Soriano, Aurelio Orenga Martínez, Pilar Pérez Torres, Rafael Gómez Galindo, Paco Mirabet Sanchis, Josefa Sorribes Galindo.

Blat florencio aurora.

ovella per a carn, tot i que el seu consum estava prou restringit entre els pagesos. També havien de tindre animals de labor: mules, cavalls o *matxos* que variaven la seua alimentació en funció de la càrrega de treball. Així, l'alimentació dels animals lligava als llauradors a la terra quasi més que l'agricultura, ja que se'ls havia d'alimentar diàriament: palla de blat, garrofes, farratges d'alfals, ordi, avena i pesolina, i ocasionalment panís, carabasses i tubercles refrescats com safanòria, remolatxa, nap i creïlla. Els subproductes de la cuina i d'alguns cultius també eren aprofitats, com ara el segó, les mates seques de cacau, la fulla i poda de l'olivera, la canya, fulla i espigó del panís... Fins i tot, espècies vegetals silvestres amb major valor nutritiu que els pagesos bé sabien distingir, com les cama-roges o els lletsons.

Conducció de la terra

En definitiva, per garantir la seua alimentació i la dels animals, havien de fer un ús eficient de la terra. De fet, molts s'estranyaran a saber que, a diferència de hui, el secà estava cultivat quasi en la seua totalitat fent ús de l'ancestral sistema d'abancament que permetia aprofitar cada racó de la muntanya.

Per a fer una bona planificació espai-temporal i aprofitar l'escassa superfície de terra sense esgotar-la, els llauradors acostumaven a dissenyar cicles de cultiu plurianuals i enginyoses associacions vegetals en el regadiu i el secà. A banda, evitaven l'aparició de plagues alhora que combinaven cultius que es beneficiaven mútuament.

La base de l'aprofitament era la rotació bianual del blat amb panís i bajoques. Al secà es plantava blat (de vegades, ordi o avena) amb llegums com tramussos, cigrons o llentilles aprofitant els camps d'oliveres i garroferes, on la producció depenia bàsicament del règim de pluja anual. Al regadiu es cultivava sobretot blat i panís, acompanyat de bajoques, moniato, alfals, cols, creïlles, alls...

Els sistemes de fertilització eren diversos. Cada família es feia el seu propi fem en femers ubicats als afores del poble. Allí s'abocaven les desfetes de casa i el fem de la cavalleria i dels animals de corral, als quals se'ls feia llit amb fulles de coscoll i lledoner, acícules de pi i palla de cereal. Els llauradors també incorporaven directament determinades plantes amb alt contingut en nitrogen, com ara l'alfals i la mata de favonet i fava triturada, per tal d'adobar la terra. Al secà era molt freqüent

Safanòria morada.

emprar un dur sistema de fertilització anomenat *formiguers*. Consistia a cavar la terra en sec amb aixades grans, traient terrosos. El forat s'omplia de llenya, que es cobria amb la terra extreta, deixant dos forats pels costats perquè entrés oxigen, i es cremava la llenya lentament. La terra resultant quedava finalment molt fèrtil. Per últim, tant llaurar com deixar descansar la terra amb guaret era imprescindible per no esgotar-la i incorporar la matèria orgànica.

Un aspecte molt present entre els pagesos en relació amb la feina de camp era la lluna. Fins i tot, els més incrèduls i escèptics tenien en compte la seua influència en algun tipus de maneig, com ara sembrar, podar els arbres, tallar canya o voltejar el fem. Així, els arbres de fulla caduca es tallaven en minva, mentre que els de fulla perenne es podaven en creixent; les canyes, si es tallaven en creixent es corcaven; i el fem fermentava més si es feia en lluna decreixent.

Es tractava, en definitiva, d'un maneig fonamentat en el tancament dels cicles de matèria i energia i utilització de recursos locals. Els inputs que havien d'adquirir eren mínims, igual que els residus, ja que les desfetes de casa i camp eren aprofitades i incorporades en la seua

totalitat. Fet que els fa agrosistemes altament eficients i respectuosos en el medi ambient.

Híbrids *versus* tradicionals

Una de les tasques més importants era la de reproduir la llavor pròpia en quantitat suficient per poder sembrar l'any següent, hàbit que es va perdre en aparèixer les varietats híbrides. Els híbrids són varietats resultat d'encreuaments forçats entre individus, realitzats amb la finalitat d'incorporar caràcters determinats dels parentals. Els problemes derivats són diversos. La selecció dirigida a trets com una major producció o resistències a determinats problemes de sanitat ha descuidat la conservació d'altres, com ara el sabor o la textura. A més, la seua homogeneïtat genètica fruit del procés de millora les fa més vulnerables vers els possibles canvis ambientals. Per últim, a banda de ser varietats protegides comercialment⁴, la seua descendència o no és viable, o és molt diferent a l'esperada. És a dir, les llavors que produeixen aquestes varietats, o no germinen, o no conserven els caràcters

⁴ És complicada la legislació entorn del món de les llavors. Una de les qüestions és que el registre d'un híbrid implica la prohibició de ressemar eixa llavor i vendre-la amb el mateix nom comercial.

Tomaca valenciana
masclat.

introduïts. Els llauradors actuals s'han tornat, doncs, completament dependents d'aquestes empreses productores de llavors per cultivar la terra.

Per contra, la riquesa genètica dels cultivars antics determina que siguin varietats adaptables i resilientes (menys vulnerables) a perturbacions com la sequera, la manca d'algun nutrient o les plagues i malalties. Potser els fruits no tenen l'aspecte que ens han acostumat a apreciar, però mantenen trets com el sabor i interessants propietats organolèptiques, alhora que es manifesten en morfologies diverses i difícils d'imaginar. I és que els llauradors i llauradores seleccionaven els fruits i les mates que manifestaven els caràcters desitjats i treien la llavor amb cura, any rere any, en un meticulós procés de millora de cada cultiu, que arrossegava segles d'experiència. El resultat era un ventall de varietats adaptades a cada clima, tipus de sòl, altitud i, fins i tot, maneig. Però no menys important és que són varietats «obertes», lliures, reproduïbles per qualsevol i, en definitiva, patrimoni de totes les persones que treballen la terra.

Han passat més de 50 anys des que els llauradors de la Serra d'Espadà van deixar de seleccionar i guardar llavor.

L'abandonament de l'agricultura ha fet que s'interrompés la transmissió d'aquestes llavors de pare a fill, fet que ha provocat la pèrdua d'innombrables varietats tradicionals. Les llavors, amb els anys, deixen de germinar. Tanmateix, encara hi ha qui guarda amb especial cura – per tal de no perdre l'esforç acumulat al llarg de generacions – alguna llavor que heretaren d'algun avantpassat. La recuperació d'aquestes varietats locals, amb el coneixement associat, esdevé una tasca urgent abans que no trobem més transmissors als nostres pobles...

Llavors de l'Espadà, varietats locals de la Serra

A aquesta part de l'estudi es va entrevistar a llauradors i llauradores d'avançada edat al voltant de les varietats que cultivaven, alhora que s'intentava arreplegar llavor. Malgrat que alguns ja no treballaven la terra, s'ha pogut trobar varietats que segur molts llauradors pensaven desaparegudes.

Així, els cereals i els cultius destinats a l'alimentació dels animals (tubercles, farratge, panís...) han estat els cultius més castigats. Les raons són evidents. L'autoproducció de blat ha estat

Meló de l'abuela.

substituïda per les panificadores, els animals de treball, per tractors, i els de corral són ja elements del passat.

Els llauradors de la Serra cultivaven, segons la zona, varietats diferents de blat, com *maceto*, *ardito*, *tremesino*, *moro*, *chamorro*, *jeja*, *mentana*, *florencio aurora*... L'erosió genètica en l'àmbit del blat, com dels cereals, probablement ha donat lloc a la desaparició de la majoria d'aquestes varietats, conseqüència de la seua substitució per varietats modificades i de l'abandó total del seu cultiu a la Serra.

Pel que fa al panís, abans de la introducció de l'americà, més gran i productiu, existien diversos tipus de dacsa de color blanc, de fer rosetes groc o roig i, fins i tot, uns panissos molt antics de color negre. Tot i que totes les persones entrevistades manifesten no haver conegut aquesta última varietat, esmenten que, a voltes, entre la dacsa blanca, apareixia algun gra negre reminiscència de la seua hibridació en el passat. El panís es continua cultivant a la Serra, tot i que en xicotetes quantitats, per a consum humà. La durabilitat de les seues llavors ha facilitat que encara perduren actualment varietats tradicionals, amenaçades en les últimes dècades per la ràpida extensió de la dacsa transgènica.

Les lleguminoses han jugat un paper important a l'agrosistema: a la terra per la seua capacitat fixadora de nitrogen, i a l'alimentació de les persones i animals, pel seu elevat valor nutritiu. El cultiu farratger més important era l'alfals, al regadiu, les varietats del qual pareix que eren més altes i productives que les d'ara. Al secà es cultivava la *pesolina*, que es plantava amb avena o ordi per a que s'enfilés pel cereal.

Existien dos varietats de fava. Una, la de consum domèstic, de beina llarga i set o huit galls, de les quals s'esmenta la *rodal*, *ana*, *calenta*... L'altra classe era el favó, menys freqüent, que produïa unes beines menudes i compactes, el gra del qual servia per alimentar les poques vaques que hi havia.

Pèsols es conreaven de dos tipus. Al regadiu, es cultivaven *pèsols de corfa i molla*, també nomenats *tirabeques*, *flamencos* o *miracels*, dels quals es menjava tota la beina. Al secà junt a les branques seques d'olivera o a les voreres del blat per a que s'enfilaren per les tiges, es plantava *pèsol de desgranar*.

El cultiu del cacau, com a les zones valencianes costeres, era molt estès al regadiu de la serra. Hi havia de dos

Grumo del terreny.

tipus: el cacau del collaret, de dos grans; i la cacaua, de tres o quatre. Al secà de terres de predomini de rodé era habitual plantar tramussos de diverses classes per a consum domèstic.

El cigró era la llegum de secà més generalitzat, tot i que també es cultivava a l'horta. Molts llauradors aprofitaven les voreres de les tables de blat per a sembrar-los i abastir-se'n per a tot l'any.

Però la lleguminosa per excel·lència ha estat la bajoca. Reflex d'això és la gran varietat de bajoques que es cultivaven, tant en verd com per a gra. Entre les varietats ressenyades: la bajoca *de la corbella*, de beina verda en forma de ganxo; la *manteca*, de beina color crema i gra marró fosc; *de la corfabuena*, molt apreciada per a la paella, de beina roja i gra pintat; *del pinet*, de beina i gra blancs, molt valorat pel fesol i també per ser de mata baixa; la *panissera*, també per a gra, s'associava amb el panís; la *del riñoncico*, que constituïa el fesol habitual de l' *ollica* tradicional de la Serra d'Espadà; *del barco*, per a fesol, la *gateà*...

La facilitat per a treure llavor de les lleguminoses ha determinat que es puguin trobar amb certa facilitat exemplars de pèsol, fava i bajoca. Tanmateix, les espècies que fa temps es deixaren de

cultivar a la Serra no han patit la mateixa sort. És el cas, entre altres, dels cigrons, els tramussos, els cacaos i les guixes.

D'hortalissa en plantaven gran varietat: alls, espinacs, cols, carxofes, naps, safanòries, creïlles, tomaques, cebes, moniatos, naps, bledes... Tot i que les més destacades, probablement per qüestions nutritives i culturals, eren la creïlla, el moniato, la col del terreny, la tomaca i la ceba.

Els encisams antics, com l'*orella de burro*, no tancaven com ho fan les varietats modernes, pel que s'utilitzava fulla de boga o de canya per nugar-les. Probablement els encisams van substituir en un passat no molt llunyà als lletsons i les fulles de col, molt apreciades a l'amanida. De cebes n'esmenten les varietats *babosa*, la *de gra*, la *d'enmig* i les *escalunyes*, unes cebes molt picants que creixien al secà.

Les safanòries que existien en aquella època eren varietats farratgeres, poc apreciades per al consum domèstic. Les diferencien de la carlota, de color taronja, la introducció de la qual va ocórrer fa relativament poc. Citen els agricultors unes safanòries morades, roges o negres, de gran tamany, allargades o arrodonides, que constituïen un complement fresc,

Asociació avena i pesolina.

vigorós i nutritiu per als animals.

Tomaques es cultivaven de dos tipus: d'amanida i de penjar. Les de penjar eren les més populars, ja que la seua dura pell les permetia aguantar fresques tot l'hivern penjades en un lloc sec de la casa. Se les aplicava menys rec per afavorir la seua conservació. Les descriuen com unes tomaques completament rodones, dures i menudes. Les tomaques d'amanida eren bàsicament la *tomaca rosa*, la *valenciana masclat* i la *de la pereta* antiga. Malgrat que pareix indiscutible que el sabor i qualitat de les tomaques tradicionals superava amb diferència al dels actuals, han estat desbancades quasi per complet per les varietats híbrides de les que, curiosament, han anat guardant llavor, seleccionant-les i adaptant-les al terreny amb el temps.

El cultiu del moniato, blanc o roig, era molt habitual als anys de postguerra, tot i que hui constitueix un cultiu minoritari. La creïlla era potser l'aliment més important darrere del blat. Recorden els llauradors varietats roges i blanques: la *roja de Santander*, la *de Burgos*, *alpa*, *arabagner*, *desiré*...

Mentre que la coliflor era bastant atípica, el cultiu de la col copada estava molt estès, formant part de la llista dels aliments més

consumits. Eren cols rodones i de gran tamany, d'uns 80 cm de diàmetre. La de fulla llisa era el *grumo del terreny* o *d'hivern*, mentre que la de fulla rutila es deia *col rulla* o *de monte*, ja que es sembrava també al secà. Al temps va aparèixer una col apuntada denominada la *col de papelina* o el *grumo de caputxino* per la seua forma de caputxa de frare. Aquestes varietats estan descrites com molt saboroses, tendres i esponjoses. Són molts els agricultors que, per preferència respecte les varietats modernes, encara conserven i cultiven aquestes cols, pel que són llavors fàcils de trobar.

Per últim, cal fer especial menció de l'ampli ventall de cucurbitàcies que, a cada poble de la Serra, anomenaven de diferent manera. La *carabasseta del terreny*, que formava una enorme mata rastrera, (tret que la distingeix de les varietats modernes), la *carabassa de torrar* típica, la *carabassa botella* (que es gastava per dur aigua al tall), la *carabasseta esponja*, la *ruperta*, el meló *tendral*, de pell oscura i acostellat, de forma aplanada...

Fruiters

A tots els horts hi havia presència de

Bajoca manteca.

Pèsol de corfa i molla.

arbres fruiters que solien ser empeltats sobre peus silvestres del gènere *Prunus*, que arplegaven de la serra. Pomes, pruneres, castanyeres, figueres, nogueres, pereres, cirerers, bresquilleres... De totes les espècies n'existien moltes varietats diferents que s'anaven collint a diferent època, perquè no s'amuntonés la feina. Algunes varietats les penjaven a la cambra, com la poma *espedriega* (que aguantava pràcticament tot l'hivern), les figues seques o el *perote* (que amb el temps es quedava confitat). Això, i les conserves que feien amb prunes i altres fruits, els permetia menjar fruita tots els mesos d'hivern. Moltes d'aquestes espècies i varietats sobreviuen a camps abandonats, tot i que, probablement, els queden pocs anys de vida. És, per tant, necessària –i gaire complicada– la identificació sobre terreny d'aquests fruiters tradicionals i la seua recuperació.

Al secà trobaríem, pràcticament, les mateixes varietats de fruiters que vegem ara. Les garroferes, per exemple, eren arbres prou resistents que requerien poca atenció. Malgrat la gelada de 1956 i que el seu cultiu es va abandonar amb el de la pràctica de la ramaderia, encara existeixen multitud d'exemplars abandonats i productius al secà. Ametlers hi havia pocs

a principis del segle XX, probablement impeditos per les baixes temperatures, entre altres raons. Van començar a cultivar-se en major quantitat després de la gelada del 56. Les varietats més habituals eren la *comuna* i la *marcona*. Els cirerers es cultivaven sobretot en seca: el seu cultiu es veia afavorit per la humitat de les terres de gres roig. La gama de varietats també denota l'afició pel seu cultiu. La més comuna i apreciada, malgrat ser la més tardana, era la *talegal*, de cirera menuda, negra i turgent, que fou substituïda per varietats més grans i comercials. La servera o *anzarollo* feia uns fruits rodons i menuts que es penjaven verds a la cambra per deixar-los madurar. La dura fusta es gastava per fer les barres de les premses. En queden pocs exemplars a la Serra. Les vinyes, amb la mort massiva per *fil·loxera* a l'any 1910, van ser substituïdes per oliveres, en comptes de plantar ceps americanes com feren en altres indrets valencians d'interior. Així que el seu cultiu es va relegar a les voreres dels ribassos, com les oliveres. I l'olivera, pràcticament en la seua totalitat de varietat *serrana de Espadán*, que hui és el cultiu principal de la Serra. El futur de les oliveres, moltes centenàries la majoria, està en

Encisam orella de burro.

Escalunyes.

l'actualitat amenaçat malauradament per un imparable bacteri que arrasa al seu pas per les terres mediterrànies.

Recuperant la diversitat agrària

El panorama, però, no és tan negre. Ja fa uns anys que, tant a la Serra d'Espadà, com a municipis de valls properes, va coordinant-se gent entorn de l'agroecologia. S'ha creat un grup de consum, s'han realitzat cursos i tallers participatius d'agricultura ecològica, xerrades sobre temes mediambientals i socials i reunions per coordinar-se entorn de la producció ecològica d'oli i altres productes locals.

Recentment, han sorgit iniciatives personals i col·lectives centrades a trobar varietats locals de la zona. Un dels grans avanços ha estat per part del Mas de Noguera en recuperar la varietat de blat *florencio aurora*, tan apreciada pels llauradors de l'època. Fins i tot, existeix alguna iniciativa incipient de rastrejar varietats antigues de cereal de la comarca, difícil feina que ningú havia encarat seriosament.

Aquesta tasca de recuperació de llavors locals s'ha centralitzat des del 2014 al Banc de Llavors de l'Alt Palància (BSAP);

un banc autònom i autoorganitzat on ja s'han recollit nombroses entrades de varietats hortícoles antigues i locals de llauradors de diferents pobles. A més, el BSAP duu quatre anys organitzant – cada colp a un poble – una exposició participativa de varietats locals de tomaca, on es realitza també intercanvi de llavors i altres activitats. A dies d'ara, ofereix al seu local a Sogorb⁵ llavors i planters autòctons per qui desitge cultivar-los, ja que, en definitiva, eixa esdevé la manera de conservar les varietats tradicionals: cultivant-les al camp.

Aquestes iniciatives no només estan servint per a recuperar i per a conservar la diversitat agrària tradicional de les comarques castellonenques d'interior, sinó també com a punt de trobada de gent de diferents pobles que volen viure de manera respectuosa amb les persones i amb la terra, deixant de banda les tècniques agressives i contaminants, contemplant el tancament dels cicles de matèria i energia, implementant el comerç a xicoteta escala, distingint-se amb producte local, artesanal i de qualitat, utilitzant, per exemple, les varietats tradicionals... En aquest sentit, la reintroducció de la ramaderia seria un

⁵ Ateneu Llibertari «Octubre del 36», carrer Desamparats 1

*«Una de les tasques més importants
era la de reproduir la llavor pròpia
en quantitat suficient
per poder sembrar l'any següent,
hàbit que es va perdre
en aparèixer les varietats híbrides»*

factor essencial per a la reducció d'inputs i de residus.

Són, però, aquestes accions suficients per a evitar o per a mitigar la contaminació de les nostres aigües i terres, els devastadors incendis, la desertificació, l'erosió, l'abandó dels pobles, el canvi climàtic...? Quin hauria de ser el paper dels consumidors? Volem pobles vius o pobles-museu a la nostra Serra? El que pareix clar és que, si volem que es pugui viure als nostres pobles, haurem de participar directament o donar suport

a aquestes iniciatives de la manera que siga. Perquè, quin futur ens espera, sinó, als pobles de les terres de secà?

Conèixer el passat pot servir-nos per a entendre el present i viure-ho amb consciència. Encara queda, però, molta feina per fer. Animem a les persones que s'estimen la Serra a que contribuïsqen a acabar aquesta recerca col·lectiva, abans que siga massa tard. I esperem que, en un futur no llunyà, ens torne a sobtar veure un meló d'Alger sense pepides.

Valoració multicriteri i col·laborativa dels serveis de l'ecosistema a la Serra d'Espadà

**Marina Segura, Concepción Maroto i
Concepción Ginestar**
Universitat Politècnica de València

Els serveis de l'ecosistema i els espais protegits

Els serveis de l'ecosistema són els beneficis que les persones obtenen dels ecosistemes i es poden classificar en quatre categories: suport (biodiversitat, formació del sòl...), regulació (regulació del clima, fixació de carboni...), aprovisionament (fusta, aigua...) i culturals (educació, activitats recreatives...). En aquesta recerca hem agrupat els serveis de suport i regulació en una categoria anomenada serveis de manteniment de l'ecosistema. Evitar la deterioració i la pèrdua d'aquests serveis és l'objectiu general dels espais protegits.

Tradicionalment, els objectius de la gestió als espais protegits han sigut només recreatius i de conservació. No obstant això, el paradigma actual inclou també altres objectius socials i econòmics (Lockwood *et al.*, 2006). Així mateix, la

participació pública és avui un element essencial en la gestió dels recursos naturals, que aporta legitimitat a les decisions.

Les publicacions sobre els serveis de l'ecosistema s'han centrat en la quantificació d'aquests i l'anàlisi de l'oferta corresponent, sense aportar eines que informen i faciliten les decisions. D'una banda, la gestió hauria de tenir en compte la qualitat i quantitat dels serveis de l'ecosistema i de l'altra, les preferències de les parts interessades (*stakeholders*), juntament amb aspectes tècnics i econòmics (Martínez-Harms *et al.*, 2015).

A la Comunitat Valenciana, la gestió dels parcs naturals es basa a establir el marc legal que indica les activitats prohibides, sense incorporar mecanismes que permeten prioritzar les alternatives de

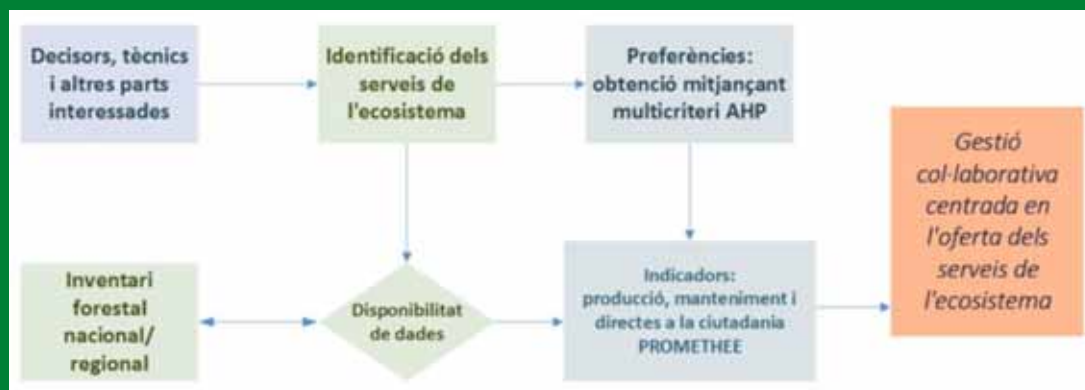

Figura 1. Valoració dels serveis de l'ecosistema en espais protegits.

gestió, tenint en compte tots els serveis de l'ecosistema. La implementació d'una gestió col·laborativa representaria un avanç important en la cerca d'equilibri entre les funcions mediambientals, culturals i productives, pel fet d'incorporar les preferències de totes les parts interessades (Maroto *et al.*, 2013; Segura *et al.*, 2014). Aquest treball representa una contribució en aquesta línia, atès que aporta un nou enfocament basat en tècniques multicriteri contrastades, alhora que facilita la gestió col·laborativa que la societat demana en l'actualitat.

Metodologia multicriteri per a la presa de decisions col·laborativa

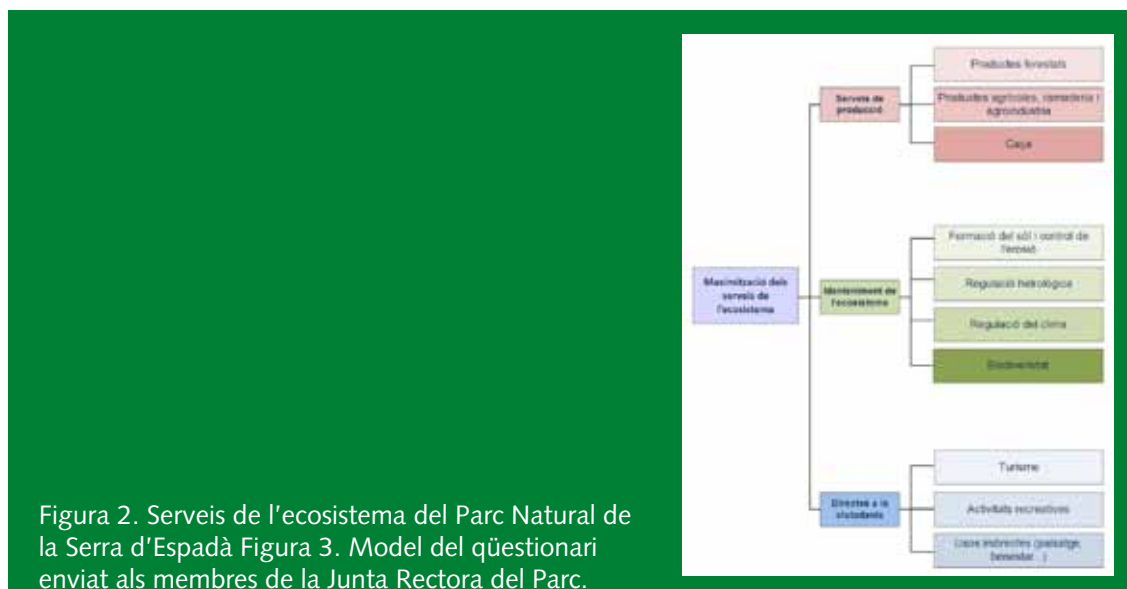
Segura (2015) ha desenvolupat una metodologia multicriteri per a implementar una gestió global i col·laborativa dels serveis de l'ecosistema. Aquest enfocament genera indicadors de les funcions de l'ecosistema que permeten classificar el territori segons la contribució als serveis de manteniment i als serveis directes a la ciutadania. En aquest article es presenta l'aplicació d'aquest enfocament al Parc Natural de la Serra d'Espadà.

Las preferències socials s'han estudiat mitjançant enquestes basades en escales

qualitatives, en les quals es pregunta per la importància dels serveis de l'ecosistema; les respostes, per exemple, poden ser nul·la, baixa, mitjana i alta. Aquesta és una escala de Likert, molt útil en estudis exploratoris previs, que no aporta informació rellevant per a prendre decisions quan els recursos són limitats (Segura *et al.*, 2015).

Estudis previs sobre les eines de presa de decisions per a la gestió forestal han destacat el paper de les tècniques multicriteri en la gestió dels recursos naturals. A més, algunes tècniques s'adapten fàcilment a la presa de decisions col·laborativa i incorporen informació quantitativa i qualitativa (Díaz-Balteiro i Romero, 2008; Segura *et al.*, 2014).

Entre les tècniques multicriteri destaca el mètode AHP (analytic hierarchy process), molt contrastat en l'obtenció de preferències per a la presa de decisions col·laborativa (Maroto *et al.*, 2013). Per a aplicar AHP cal establir una jerarquia amb els criteris rellevants. En indicar les nostres preferències, comparant criteris per parells, las persones no som totalment consistents. Aquest mètode accepta un cert grau d'inconsistència, però requereix que aquest no siga elevat. A més, AHP

permet agregar preferències individuals consistents per generar una preferència de grup també consistent. L'explicació detallada del mètode es pot trobar en Saaty (1997), Saaty i Peniwati (2008) i Maroto *et al.* (2012).

PROMETHEE (preference ranking organisation methods for enrichment evaluations) és un altre mètode multicriteri que s'ha utilitzat en gestió mediambiental. Aquest enfocament compara les alternatives per a tots i cadascun dels criteris. Aquesta comparació es fa entre cada parell d'alternatives, i es té en compte l'amplitud de la diferència. Per exemple, si comparem la contribució de dos plans a la producció de fusta, no és el mateix que la diferència entre els valors corresponents siga 50 o 500. A més, aquesta tècnica requereix conèixer els pesos dels criteris, que poden calcular-se amb AHP. L'explicació detallada del mètode es pot trobar en Brans i Mareschal (2005) i en Maroto *et al.* (2012).

Aquest article presenta la integració d'AHP i PROMETHEE per a implementar una gestió col·laborativa i valorar els serveis de l'ecosistema als espais naturals protegits (figura 1).

En primer lloc, cal identificar totes les

parts interessades, que hem subdividit en: responsables de les decisions, personal tècnic i altres parts interessades. En la xarxa de parcs naturals de la Comunitat Valenciana, els primers serien els membres del Consell de Direcció i els darrers (administracions públiques, propietaris forestals, conservacionistes...) estan representats en la Junta Rectora.

Totes les parts interessades han d'identificar els principals serveis de l'ecosistema, i a continuació obtenir les preferències individuals mitjançant AHP i fer-ne l'agregació per a determinar les preferències de tots els interessats en l'espai protegit.

El següent pas consisteix a seleccionar els indicadors per avaluar els serveis de l'ecosistema, analitzant la disponibilitat i la qualitat de les dades necessàries, a partir de l'inventari forestal i altres sistemes d'informació. Aquesta és una fase crítica i necessària per a l'aplicació del mètode PROMETHEE. Aquest mètode requereix uns indicadors que poden ser tant dades tècniques objectives de caràcter quantitatiu com informació qualitativa incorporada a l'anàlisi.

Si l'inventari forestal i altres fonts d'informació no aportaren prou

Respecte a l'objectiu global de maximitzar els **serveis de l'ecosistema**, quin dels dos objectius següents ha de tenir més importància, en una escala d'1 a 9?

SERVEIS DE PRODUCCIÓ	MANTENIMENT DE L'ECOSISTEMA
☐ Igual = 1	☐ Igual = 1
☐ 2	☐ 2
☐ Moderada = 3	☐ Moderada = 3
☐ 4	☐ 4
☐ Forta = 5	☐ Forta = 5
☐ 6	☐ 6
☐ Molt més gran = 7	☐ Molt més gran = 7
☐ 8	☐ 8
☐ Extrema = 9	☐ Extrema = 9

.Figura 3. Model del qüestionari enviat als membres de la Junta Rectora del Parc Natural de la Serra d'Espadà.

indicadors, s'haurien d'engegar accions per a l'obtenció, la millora i la validació de dades a fi de portar a terme una gestió basada en informació que reflectisca la situació real de l'espai protegit. D'aquesta manera, el mètode PROMETHEE és un mecanisme que posa en relleu la manca d'informació rellevant i, a més, permet incorporar al procés la millor informació disponible.

El nostre enfocament considera els serveis de l'ecosistema com a criteris, el comportament dels quals es mesura a través d'indicadors, i les alternatives hi poden ser diferents plans de gestió. En aquest cas, el mètode PROMETHEE és una tècnica que permet seleccionar i prioritzar les alternatives sobre la base de la repercussió dels plans sobre els serveis de l'ecosistema, ponderats per les preferències, obtingudes aquestes per mitjà d'AHP.

A més, es proposa dividir el territori en àrees i obtenir mitjançant PROMETHEE tres indicadors agregats per a cadascuna d'aquestes que en reflectisquen l'aportació als tres tipus principals de serveis d'un espai protegit (producció, manteniment i serveis directes a la ciutadania), ja que no és apropiat compensar completament

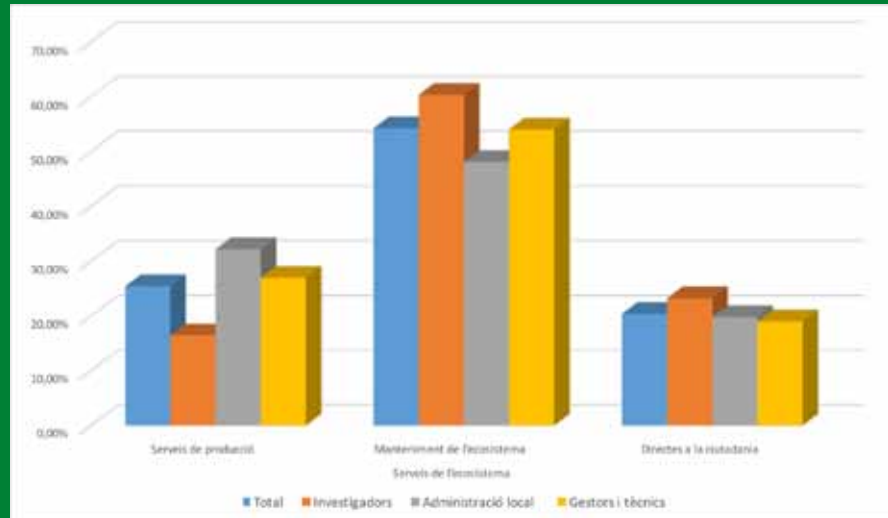
uns serveis amb uns altres. A continuació, s'il·lustra aquesta proposta tot aplicant-la a la Serra d'Espadà.

Serveis de l'ecosistema a la Serra d'Espadà i preferències socials

El director, el personal tècnic i altres membres de la Junta Rectora són les parts interessades del Parc que han identificat els serveis de l'ecosistema representats en la figura 2. Els serveis s'han agrupat en serveis de producció (productes forestals, productes agrícoles, ramaderia i agroindústria i caça), manteniment de l'ecosistema (formació del sòl i control de l'erosió, regulació hidrològica, regulació del clima i biodiversitat) i serveis directes a la ciutadania (turisme, activitats recreatives i usos indirectes).

A més d'involucrar les persones interessades en la identificació dels serveis del Parc, per a implementar una gestió col·laborativa cal obtenir les seues preferències. Utilitzant el mètode AHP, es va dissenyar una enquesta en la qual es comparen per parells els serveis de l'ecosistema. En primer lloc, s'hi compara la importància dels tres tipus de serveis, de producció, manteniment i directes a la ciutadania, tal com s'il·lustra en la figura

Figura 4.
Preferències
dels serveis de
l'ecosistema
(%) al Parc
Natural de
la Serra
d'Espadà.

3. Així mateix, es comparen, també per parells, els serveis del tercer nivell respecte als del segon. Per exemple, l'enquesta fa preguntes com la següent: "Respecte al manteniment de l'ecosistema, quin criteri ha de tenir més importància, la regulació hidrològica o la biodiversitat, en una escala d'1 a 9?" El qüestionari es va enviar al director, els tècnics i els membres de la Junta Rectora del Parc Natural. Es van rebre 14 respostes, 5 del director i els tècnics, 5 d'investigadors i 4 de representants d'ajuntaments (novembre del 2013).

Els resultats de l'enquesta mostren que la funció de manteniment de l'ecosistema és la més important per a tots els grups de parts interessades. El director i els tècnics del Parc, juntament amb els ajuntaments, donen més importància als serveis de producció que no als directes a la ciutadania; això no obstant, els investigadors donen més importància a aquests darrers (figura 4).

Els recursos forestals (suro, fusta, biomassa, bolets, etc.) són el servei de producció prioritari per a tots els grups. En segona posició se situen els productes agrícoles, la ramaderia i l'agroindústria per a tots els grups, llevat dels investigadors.

Les majors diferències entre les preferències dels diferents grups apareixen en els serveis de manteniment de l'ecosistema. Els investigadors forestals donen major importància a la formació del sòl i a la regulació hidrològica, mentre que la biodiversitat i la regulació del clima tenen per ells una importància relativa menor. Els representants dels ajuntaments donen a la regulació hidrològica una importància molt alta, i a parer seu la resta de serveis tenen una importància menor. D'altra banda, la biodiversitat és el servei més important per al director i els tècnics del Parc, seguida de la formació del sòl i la regulació hidrològica, mentre que la regulació del clima és la menys important.

Amb relació als serveis directes a la ciutadania, el personal del Parc dóna més importància a les activitats recreatives i al turisme, mentre que els investigadors assignen una major importància als usos indirectes en comparació dels altres grups.

Indicadors agregats dels serveis de l'ecosistema

Els serveis de l'ecosistema es poden avaluar a través d'indicadors, com ara el valor econòmic dels recursos, la caça,

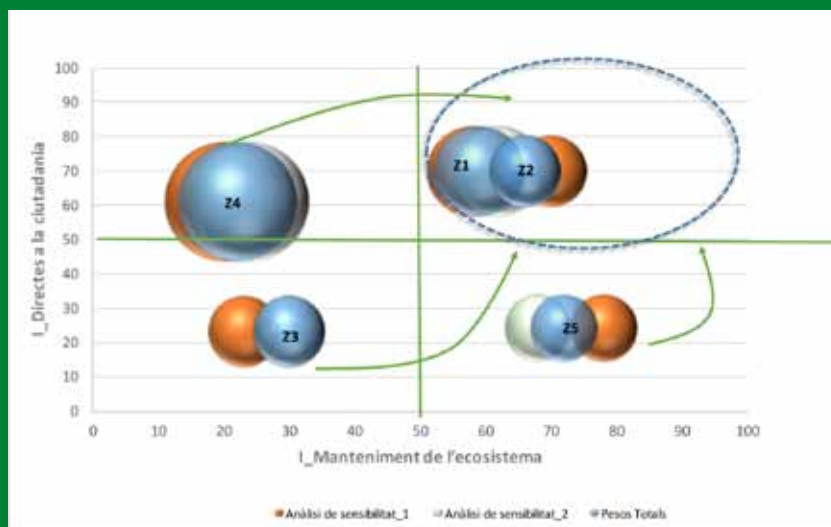

Figura 5.
Classificació del
territori segons
la contribució
als serveis de
l'ecosistema.

l'estat de la formació del sòl, el nombre de microreserves de flora i fauna, el nombre d'espècies amenaçades, el d'espais per a ús públic, la qualitat del paisatge, etc.

Per a il·lustrar la metodologia multicriteri proposada suposem cinc zones hipotètiques del Parc, amb un indicador per a tots els serveis de l'ecosistema, llevat de la biodiversitat, que té dos indicadors. Per a aplicar PROMETHEE cal conèixer els pesos assignats a cadascun dels criteris, que en el nostre cas són els serveis de l'ecosistema i són les preferències obtingudes amb AHP. Aplicant aquest mètode a unes dades determinades, l'explicació detallada de les quals es presenta en Segura *et al.* (2015) i Segura *et al.* (2016), s'obtenen tres índexs. Un índex representa un indicador agregat per als serveis directes a la ciutadania, un altre per als serveis de manteniment de l'ecosistema i un tercer, per als serveis de producció.

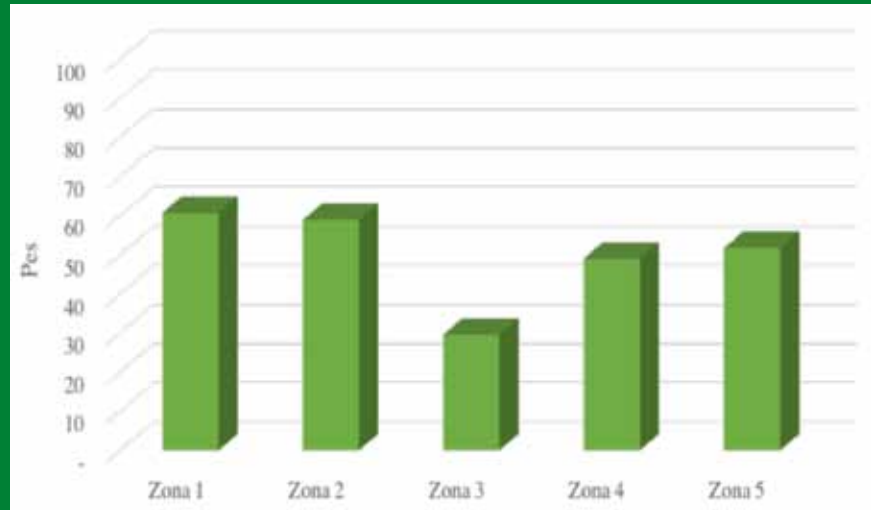
Les cinc zones es representen en la figura 5 segons el valor dels corresponents indicadors agregats dels serveis de manteniment de l'ecosistema i directes a la ciutadania. La grandària de la bombolla representa el valor dels serveis de producció. Les zones situades al quadrant

superior dret del gràfic tenen valors alts i, per tant, un bon comportament quant als serveis de manteniment i directes a la ciutadania. Si la grandària de la circumferència és gran, això implica a més que el rendiment econòmic és alt. En síntesi, les zones 1 i 2 tenen la major valoració per als serveis de manteniment i directes a la ciutadania, mentre que la zona 4 presenta el major rendiment econòmic. La zona 5 té alts valors mediambientals, i la zona 3 té valors baixos en les tres funcions.

S'ha fet una anàlisi de sensibilitat per conèixer la influència dels pesos dels serveis de manteniment de l'ecosistema en els valors dels indicadors agregats. Les bombolles taronges i grises representen els indicadors obtinguts a partir dels valors extrems de preferències, que són les d'ajuntaments i investigadors, respectivament.

Imaginem que agreguem tots els serveis del Parc en un únic índex, representat en la figura 6. Les zones 4 i 5 són molt diferents des del punt de vista mediambiental, però hi tenen un valor molt similar, ja que compensen les tres funcions de l'ecosistema. Per tant, aquesta forma de procedir ni és adequada ni aporta

Figura 6. Mètode PROMETHEE: índex global de les zones del Parc Natural.

informació útil, ja que la deterioració dels serveis ambientals no es pot compensar amb millores en uns altres. L'ideal seria portar a terme actuacions perquè el territori del Parc millorara els índexs dels serveis de manteniment i directes a la ciutadania, cercant un equilibri amb les funcions productives.

Conclusions

En la gestió sostenible de la muntanya valenciana, els criteris mediambientals són més importants que no els econòmics i socials (Maroto *et al.*, 2013). Els resultats d'aquest treball al Parc Natural de la Serra d'Espadà ratifiquen aquesta conclusió a nivell regional, i hi són coherents. Tant a nivell de la Comunitat Valenciana com del Parc, les preferències socials s'han obtingut mitjançant AHP, tot involucrant-hi els representants de les parts interessades, tal com s'aplica en molts estudis a nivell internacional.

En la gestió dels serveis de l'ecosistema de la xarxa de parcs naturals de la Comunitat Valenciana s'ha comprovat l'escassa utilitat de les enquestes tipus Likert. Encara que són més senzilles i ràpides de respondre que AHP, la majoria d'enquestats atribueixen a quasi tots els

serveis una importància alta, la qual cosa no aporta informació útil per a prioritzar polítiques i actuacions (Segura *et al.*, 2015).

El principal problema pràctic que planteja l'aplicació d'AHP per a obtenir les preferències de les parts interessades és l'elevada inconsistència de les respostes quan es comparen els criteris per parells. Aquest problema s'ha resolt implementant l'enquesta en Excel de manera que en finalitzar es mostra el grau d'inconsistència de les preferències, i això permet modificar-les a fi d'obtenir preferències vàlides. Aquesta eina es podria afegir al web dels parcs naturals per a recollir les preferències de la societat.

AHP obté les preferències, que reflecteixen el pes de cada servei de l'ecosistema, element necessari per a aplicar PROMETHEE, que és un potent mètode multicriteri que utilitza informació tècnica sobre els serveis de l'ecosistema. Aquest mètode permet seleccionar, prioritzar i classificar projectes i plans de gestió basant-se en la contribució respectiva als serveis de l'ecosistema. A més, permet obtenir índexs per a zones del parc, que en reflecteixen la contribució als serveis de producció, manteniment i

*«En la gestió sostenible
de la muntanya valenciana,
els criteris mediambientals
són més importants
que no els econòmics i socials
(Maroto et al. 2013)»*

directes a la ciutadania. Finalment, es proposa una representació gràfica molt senzilla, que és una eina visual molt útil i necessària per a la presa de decisions.

Aquest enfocament col·laboratiu involucra les parts interessades des de l'inici del procés, ja que identifiquen els serveis de l'ecosistema i després els valoren des del punt de vista de l'oferta, de manera que es compleix la normativa mediambiental europea, a diferència d'altres tècniques com ara la valoració contingent, que s'aplica en els serveis que no tenen mercat. Així mateix, l'enfocament permet identificar les dades necessàries, incorpora la millor informació disponible i proporciona un mecanisme per a millorar la qualitat i quantitat de dades. La manca de dades sobre els serveis de l'ecosistema del Parc Natural de la Serra d'Espadà és una de les majors limitacions per a aplicar-hi tècniques avançades de gestió.

Finalment, la proposta de generar indicadors que reflectisquen la contribució del territori als serveis de l'ecosistema té aplicacions importants. Pot aportar la informació bàsica per a establir sistemes de pagament per serveis ambientals, per a la distribució de fons de la xarxa Natura 2000, per a fixar compensacions per incendis forestals,

etc. Per tant, seria interessant disposar de mapes que reflectiren l'oferta de serveis de l'ecosistema de la xarxa de parcs naturals, de la xarxa Natura 2000 i del terreny forestal de la Comunitat Valenciana, basats en els indicadors agregats proposats en aquest treball. Aquesta seria una línia de recerca amb un enfocament multidisciplinari que resulta imprescindible per a abordar la quantificació i valoració dels serveis de l'ecosistema.

Agraïments

Les autores agraeixen la col·laboració de José Antonio Cases, director del Parc Natural de la Serra d'Espadà, i la dels tècnics i els membres de la Junta Rectora que van respondre l'enquesta. Aquesta recerca s'ha finançat mitjançant el projecte "Tècniques multicriteri i presa de decisions participativa per a una gestió sostenible", ref. ECO2011-27369, del Ministeri d'Economia i Competitivitat, i la beca de formació de professorat universitari concedida pel Ministeri d'Educació a Marina Segura per a fer la seua tesi doctoral. Agraïm a Antoni Martínez i Bernat, del Servei de Promoció i Normalització Lingüística de la Universitat Politècnica de València, la traducció del text.

Referències

- DÍAZ-BALTEIRO, L.; ROMERO, C.; 2008. Making forestry decision with multiple criteria: A review and assessment. *Forest Ecol and Manag* 255, 3222-3241.
- EVALUACIÓN DE LOS ECOSISTEMAS DEL MILENIO; 2013. *Ecosystems and Human Well-Being: A Framework for Assessment*. Island Press: Washington, EUA.
- LOCKWOOD, M.; WORBOYS, G.; KOTHARI, A.; 2006. *Managing protected areas: a global guide*. Earthscan. Londres, Regne Unit.
- MAROTO, C.; ALCARAZ, J.; GINESTAR, C.; SEGURA, M.; 2012. Técnicas de decisión Multicriterio Discretas. 207-242. *Investigación Operativa en Administración y dirección de empresas*. Universitat Politècnica de València. València.
- MAROTO, C.; SEGURA, M.; GINESTAR, C.; URIOL, J.; SEGURA, B.; 2013. Sustainable Forest Management in a Mediterranean region: social preferences. *Forest Syst* 22, 546-558.
- MARTINEZ-HARMS, M.J.; BRYAN, B.A.; BALVANERA, P.; LAW, E.A.; RHODES, J.R.; POSSINGHAM, H.P.; WILSON, K.A.; 2015. Making decisions for managing ecosystem services. *Biol Conserv*. 184, 229-238.
- SAATY, T.L.; 1997. *Toma de decisiones para líderes. El proceso analítico jerárquico. La toma de decisiones en un mundo complejo*. RWS Publications. 421 pp. Pittsburgh, EUA.
- SAATY, T.L.; PENIWATI, K.; 2008. *Group Decision Making: Drawing out and Reconciling Differences*. RWS Publications. 385 pp. Pittsburgh, EUA.
- SEGURA, M.; 2015. *Assessment of Ecosystem Services based on Multiple Criteria methods and Group Decision Making*. Tesi doctoral. Directora: Concepción Maroto Álvarez. Universitat Politècnica de València.
- SEGURA, M.; MAROTO, C.; BELTON, V.; GINESTAR, C.; 2015. A New Collaborative Methodology for Assessment and Management of Ecosystem Services. *Forests* 6 (5), 1696-1720.
- SEGURA, M.; MAROTO, C.; GINESTAR, C. 2016. Valoración de los Servicios del Ecosistema en la Serra d'Espadà. II Congrés Forestal de la Comunitat Valenciana. Sogorb. 25-26 de febrer, Actes.
- SEGURA, M.; RAY, D.; MAROTO, C.; 2014. Decision support systems for forest management: A comparative analysis and assessment. *Comput Electron Agr* 101, 55-67.

Camins tradicionals del Parc Natural de la Serra Espadà

Angela Calero

Doctora en Antropologia Social i Cultural

Aquest és un treball d'investigació, fruit d'una beca competitiva de la Fundació Caja Segorbe, que ens va cedir Angela Calero per a publicar-lo en la revista "Camp de l'Espadar".

Des del Consell de Redacció hem cregut convenient publicar-lo per tal de donar a conèixer el patrimoni dels camins i la seua història. Camins que servien per comunicar-se uns pobles amb altres sent l'únic nexce que utilitzaven la gent dels pobles tant per feïna, festes, amistats, comerç, festejos, comunicacions i al remat una via de necessitat per als habitants d'aquests pobles.

Actualment l'ús és ben diferent... aquests camins són utilitzats pels excursionistes per gaudir dels seus paisatges, pels ciclistes i per organitzar carreres de muntanya.

Aquest és un patrimoni que pensem cal protegir-lo...de seguir amb la voràgine actual del seu ús indiscriminat, deixarem de poder caminar i gaudir d'aquest paisatge que ens han deixat els habitants de la serra.

Després d'aquest breu recorregut al llarg de la història dels camins tradicionals de la Serra d'Espadà, és hora de recapitular i fer un exercici de síntesi, necessari per a posar de manifest i relacionar de forma ordenada tot allò que d'una banda, els informadors han narrat al llarg de les entrevistes i de l'altra les dades obtingudes a través del treball de camp sobre el terreny. L'anàlisi de les experiències arreglades a les entrevistes en profunditat ens ha proporcionat nombroses informacions sobre els usos tradicionals del viari, així com

sobre el seu traçat i manteniment, però només mitjançant la seua interpretació antropològica podrem assolir el verdader objectiu d'aquest treball i contribuir al coneixement sobre les seues implicacions socials i culturals.

A l'estratègia desenvolupada abans de començar el treball de camp, es van establir una sèrie de característiques sobre les quals s'havia de basar la cerca d'informadors. La veritat és que en la majoria dels casos les indicacions prèvies han sigut assolides, excepte a Suera, on

malgrat que hem disposat d'un valuós informador, aquest no arriba a l'edat estipulada. Les persones majors residents en aquests municipis són pràcticament les úniques capacitades per a aportar alguna informació interessant i fidedigna sobre el viari tradicional, ja que aquest va deixar d'utilitzar-se de forma constant fa aproximadament trenta anys, i fins i tot més en alguns casos. No obstant això, la recuperació de la memòria oral de determinats camins es fa impossible, perquè no queda cap veí de la zona que haja viscut o recorde el seu ús i traçat o simplement perquè algun dels municipis què unia i comunicava ha desaparegut com a tal, com és el cas de Jinquer o Suera Alta.

Es fa evident, d'altra banda, l'absència de dones entre els informadors. A través del contacte establert amb els ajuntaments de cada municipi sempre hem tingut accés a homes, però no n'és l'única raó. Al llarg de les entrevistes és possible observar com els camins eren més terreny d'homes que de dones. Primer perquè donaven accés a les finques agrícoles, que eren treballades majoritàriament per homes i, segon, perquè els desplaçaments entre diferents municipis també solien fer-los els barons. L'ús que les dones feien del viari quedava

restringit a determinades èpoques de l'any, en temps de collites principalment, o per a les celebracions, i en aquest cas es desplaçaven sempre acompanyades pels seus pares, germans o marits. El manteniment dels camins tampoc requeria sobre elles, només trobem un cas en el qual es comptara amb la seua labor. Per tot açò podem afirmar que la memòria oral relativa als camins tradicionals recau fonamentalment en els veïns barons de la Serra.

També és digne de menció el fet que quasi tots els homes majors de 70 anys recorden històries sobre els camins viscudes en primera persona. Hem de prendre en compte que fins no fa molts anys la majoria dels veïns d'aquesta zona, per no dir tots, es dedicaven a l'agricultura, encara que de vegades no fóra de forma exclusiva. Açò feia que la seua relació amb el viari tradicional fora molt estreta en tots els casos, fins i tot encara que no l'utilitzaren per a l'intercanvi o l'accés a les finques, ja que també constituïa un vincle d'unió entre els pobles per motiu de festes i celebracions.

Pel que fa a la localització de les sendes, en el mapa o a través de la seua descripció oral, la majoria dels informadors n'aporten abundants dades. Encara que en un

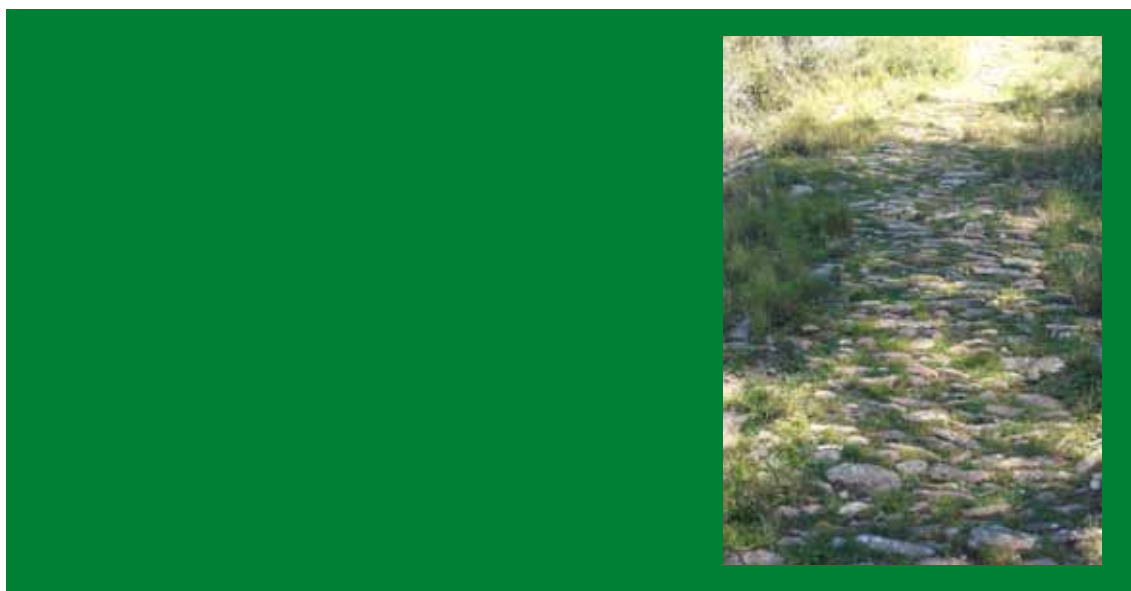
primer moment els costa ordenar la informació, una vegada se centren i se situen al mapa, són capaços de reconèixer el traçat exacte per on transcorrien els camins i fins i tot anomenen alguns dels paratges o construccions per les quals passen. Açò resulta fonamental per a poder desenvolupar aquest projecte, ja que d'això depèn el posterior treball de localització física que es realitza sobre el terreny.

És important destacar que la toponímia de la zona resulta de vegades un impediment a l'hora de reconèixer les vies de comunicació. Els habitants dels municipis atribueixen noms als paratges o als camins que en molts casos es diferencien dels que apareixen en els mapes o en les informacions oficials. Açò, unit a la disparitat respecte al coneixement local entre entrevistador i entrevistat, fa que siga complicat poder reconèixer el traçat exacte de les vies en tots els casos. D'altra banda, a causa de les transformacions que han patit els municipis de la zona en les últimes dècades, molts dels camins tenen el seu inici a punts allunyats del nucli urbà. Si antigament era possible emprendre el camí des d'alguns dels carrers del poble, hui en dia, en alguns municipis, és necessari recórrer diversos

quilòmetres de pistes forestals per a poder albirar l'inici de l'antic camí.

En els huit pobles estudiats trobem camins que conserven algun dels seus trams empedrats. La funció d'aquesta tècnica de construcció era evitar que els animals esvararen i que tingueren un major punt de suport quan transportaven càrregues pesades. En l'actualitat resulta difícil observar aquests empedrats, ja que moltes vegades han sigut destruïts o reconstruïts amb ciment. A més, com que aquelles parts dels camins més pròximes als nuclis urbans han sigut reconvertides en pistes o carreteres, és necessari endinsar-se diversos quilòmetres en la muntanya per a veure'ls i, de vegades, açò resulta una tasca complicada. No obstant això, al llarg del treball de camp ha sigut possible localitzar alguns metres construïts per mitjà d'aquesta tècnica, algun dels més rellevants són el camí veïnal de Soneixa a Fondegulla, el camí veïnal de Torre-xiva a Aiòder, el camí veïnal de Tales a Eslida o el camí veïnal de l'Alcúdia de Veo a Suera.

El reconeixement de les partides limítrofes, és a dir, les últimes partides d'un municipi per on passen els camins abans de travessar la frontera amb el poble contigu, també ha sigut una àrdua tasca. En primer lloc

perquè, com s'ha indicat anteriorment, en molts casos la nomenclatura oficial i la popular diferixen de forma considerable i, en segon lloc perquè, de vegades, no s'aconsegueix un consens respecte a la titularitat de determinades partides o, dit d'una altra manera, l'informador no sap de ciència certa si una partida pertany a un municipi o a un altre. Malgrat aquests impediments, quasi sempre hem pogut localitzar els límits entre els diferents municipis, i açò ha sigut de gran ajuda també per a localitzar els camins al mapa, així com per a conèixer el punt exacte per on entraven al poble al qual es dirigien.

La duració dels desplaçaments, com és obvi, canvia per a cadascú dels camins, en alguns casos és molt llarga. Cal tindre en compte que els habitants de la Serra no sols es desplaçaven als municipis limítrofs, sinó que eren freqüents els desplaçaments que implicaven travessar uns quants pobles. S'aprecia en totes les entrevistes la distinta consideració del temps que es tenia respecte a la que tenim hui en dia, llavors una travessia d'una o dues hores constituïa un desplaçament relativament curt. Els habitants estaven acostumats a això i, a més, no tenien altra forma de fer-ho, així que podien arribar a desplaçar-se diàriament durant

unes tres o quatre hores per a realitzar el seu treball. En altres casos, quan el desplaçament al lloc habitual de treball era massa llarg i costós, els homes solien allotjar-se en la muntanya o en els pobles pròxims, per exemple per a realitzar tasques agrícoles de temporada o quan es tractava de mestres, sacerdots o metges, i en aquest cas sempre residien en el municipi on treballaven.

Com s'advertix a l'anàlisi de les entrevistes, resulten escassos els camins de carro. La gran part de les vies de comunicació tradicionals van ser traçades per al desplaçament amb cavalleries o a peu, són el que es coneix com a camins de ferradura. En els casos en què trobem camins de carro, es tracta, majoritàriament, de sendes alternatives a les de ferradura que van ser construïdes posteriorment. Abans no era habitual que els habitants de la zona disposaren de carros per desplaçar-se, per la qual cosa les vies tenen l'ample necessari perquè poguera passar una persona i una cavalleria. L'ús de les cavalleries depenia en primer lloc de si es disposava d'elles, ja que no tots podien permetre's tindre un animal d'aquest tipus, i en segon lloc del motiu del desplaçament. Els animals de càrrega, com el seu nom indica, eren

utilitzats per a transportar mercaderies o per a treballar en el camp, per la qual cosa si el desplaçament era motivat per una celebració o per les festes d'un municipi no solia ser necessari l'ús d'aquests animals.

Els camins eren utilitzats amb multitud de finalitats, el mateix que ocorre amb les actuals carreteres, i cadascun d'eixos usos és un reflex fidel dels costums i tradicions de l'època en què s'emmarquen. A més, ens deixen veure les relacions socials, culturals i econòmiques que aquests pobles mantenien amb els municipis contigus. La primera distinció que cal fer és entre l'ús agrícola i el veïnal, és a dir, diferenciar entre l'ús de les sendes com a accés a les finques agrícoles i la seua utilització com a vies de comunicació entre diferents municipis. El nostre principal interès radica en la segona possibilitat, però en la pràctica ambdós usos estan tan relacionats que resulta complicat analitzar-los de forma aïllada. Per a comprendre millor la informació obtinguda, es pot atendre a un segon criteri de classificació, que és aquell que distingix els desplaçaments lúdics dels relacionats amb el treball, siga agrícola o d'un altre tipus.

Com s'ha comentat anteriorment, moltes

vegades els camins eren utilitzats com a pistes a través de les quals desplaçar-se fins a les finques agrícoles del municipi propi. Encara que en aquests casos el viari perd la seua denominació de 'veïnal' la veritat és que aquest ús era molt important per a l'economia dels pobles. Ja que els camins veïnals travessaven nombroses partides i paratges, el seu ús com a vies d'accés era fonamental per al manteniment de les propietats dels veïns i constituïa una de les principals raons per al trànsit dels habitants de la zona.

El viari tradicional constituïa la principal i gairebé única via d'intercanvi de mercaderies per als pobles de la Serra. Malgrat que els productes bàsics i típics dels municipis més pròxims eren pràcticament els mateixos i no solien intercanviar-se, sí que era molt freqüent desplaçar-se fins a altres pobles més llunyans o importants per a comercialitzar els fruits de la terra o els productes d'artesanía local. En aquest sentit trobem pobles clau, com és el cas de Suera, per al que la seua situació pròxima a Onda, població més gran i important de la zona, va suposar una espenta en la seua economia. També és aquest el cas dels municipis més pròxims a Sogorb. Els habitants dels pobles contigus havien

de desplaçar-se cap aquestes grans poblacions, sobretot en dies de fira o mercat, i en fer-ho havien de passar per altres pobles de forma obligada. Açò augmentava el trànsit pels camins veïnals de forma considerable i sempre suposava un fet positiu per al poble receptor. En altres casos, hi havia pobles que en disposar de carretera, exercien d'eixos de comunicació de la màxima importància, i els habitants de la resta de municipis s'hi havien de desplaçar amb cavalleries fins a les carreteres, on els productes eren carregats en camions i transportats als seus llocs de destinació.

Els productes transportats eren molt diversos, entre ells podem trobar tant animals i fruites i hortalisses, com bens elaborats per l'home. En la zona destaca la comercialització del suro, per a la qual cosa eren necessàries dures jornades i llargs desplaçaments, tant a través de la muntanya com entre els diferents pobles. La malesa també estava molt cotitzada i s'utilitzava per als forns de ceràmica, localitzats en les poblacions més grans com Onda. A més, també es venien garrafes i espadenyes d'espart, formatge, carbó o aigua. Però la finalitat del transport no sempre era la venda, sinó que de vegades els agricultors

transportaven mercaderies com la farina o el blat per a moldre'ls en molins de pobles pròxims o per a regalar a familiars o amics residents a municipis veïns.

L'estraperlo també es portava a terme en el viari tradicional, aquesta pràctica suposava un elevat percentatge del total de desplaçaments. Quan determinats productes escassejaven en un municipi, era habitual que la gent es desplaçara cap a altres llocs, fins i tot altres províncies, per a aconseguir allò del que mancaven. aquests viatges eren prou perillosos, ja que es corria el risc de ser 'pillat' per la Guàrdia Civil, i en aquest cas perdien tot el que transportaven i de tant en tant patien colps i vexacions. Per a poder transportar els productes es comptava amb les cavalleries, que arribaven al poble carregades amb distintes provisions. Algunes vegades l'estraperlo implicava el bescanvi, ja que s'intercanvien els productes amb habitants d'altres pobles o províncies en funció de les necessitats.

Un altre dels motius 'laborals' pel qual es produïen desplaçaments a través dels camins quasi diàriament, era el transport de la correspondència. La figura del carter resulta molt emblemàtica en tots els pobles estudiats i la majoria dels informadors recorden amb especial

afecte eixe home que caminava hores i hores d'un poble a un altre portant les cartes, referències del món exterior. Fins a l'aparició de les primeres motos i la construcció de les carreteres, el carter havia de caminar llargs períodes de temps per a fer arribar als veïns de la Serra la seua correspondència. No era freqüent que tots els pobles disposaren de carter propi, sinó que el més habitual era que des d'un determinat municipi anara el carter fins a la població important més pròxima i portara les cartes. Posteriorment, de la resta dels pobles acudien allí per recollir-les. És realment interessant el traçat que es pot arribar a establir a partir de l'estudi d'aquesta activitat, es tracta de verdaderes 'teles d'aranya' que representen l'intercanvi de la correspondència.

Els de Castellnou de Sogorb anaven fins a Sogorb per arreplegar la correspondència, la seua i la dels veïns d'altres municipis. El carter d'Almedíxer es desplaçava a Castellnou de Sogorb i arreplegava les cartes del seu poble i les d'Aín. Posteriorment el carter d'Aín anava fins a Almedíxer per les seues cartes i per les de Mosquera, on les portava diàriament. Des d'Onda passant per Suera portaven les cartes a Aiòder, fins on es dirigien els

carters de Vilamalur i les Fonts d'Aiòder per la seua respectiva correspondència...i així successivament fins a elaborar una complicada però eficaç trama teixida sobre els camins tradicionals.

El segon criteri de classificació que ens hem referit anteriorment és el que respon als motius lúdics o festius com a causa de l'ús del viari. Malgrat que aquest ús puga semblar a primera vista menys important, les relacions socials mantingudes al llarg dels segles entre els pobles de la zona han contribuït de manera indiscutible a definir els trets culturals de la Serra. De tots és sabut que les relacions en el passat van ser més estretes, potser per la necessitat, com indica alguns dels informadors. El coneixement mutu entre les famílies de distints municipis feia que es forjaren amistats per a tota la vida i s'establiren llaços socials entre els veïns, que es feien més evidents en els períodes festius.

De la mateixa manera que succeïx hui en dia, era freqüent que els veïns d'un poble es desplaçaren cap a altres municipis quan es celebraven les festes patronals. Com assenyalen els informadors, colles senceres d'amics, majoritàriament homes, recorrien els camins a peu per a arribar fins als pobles veïns. Tradicionalment hi havia major relació amb uns municipis que

amb altres i açò s'apreciava en les dates assenyalades, quan els veïns tenien major predilecció per assistir a determinades festes. Des del matí es podia veure a grups de gent vestits amb les seues millors robes caminant pels camins, i no tornaven fins la nit, quan l'efecte del vi feia la travessia menys pesada. Com indiquen els protagonistes, el fet que no hi haguera vehicles motoritzats feia la volta menys perillosa, encara que no per això exempta d'alguna caiguda motivada pels excessos. Aquest intercanvi de visites refermava les relacions entre els veïns de la Serra i d'ell solien sortir futures col·laboracions laborals.

Les celebracions familiars també suposaven un motiu lúdic de desplaçament i ús del viari. Com sha assenyalat, existien molt bones relacions entre algunes famílies de diferents pobles, per la qual cosa era habitual que aquestes assistiren mútuament als esdeveniments importants o religiosos. Açò suposava acudir als casaments, els batejos, les comunions i en major grau als funerals, amb tot el que això implica considerant que havien de desplaçar-se a peu. Com ens conten, el més normal en aquests casos era anar amb les cavalleries, on es transportava la roba per a la celebració i els regals en

el cas que n'hi haguera. D'altra banda, també era molt freqüent que en aquest tipus d'actes sorgiren noves relacions matrimonials, la qual cosa contribuïa a augmentar dels vincles socials entre ambdues famílies.

Finalment, és interessant assenyalar que els camins també exercien de vies de comunicació, en el sentit literal de l'expressió. En un temps en què les televisions eren escasses, o inexistents, el passatemps preferit dels veïns consistia en conversar sobre els esdeveniments que succeïen pels voltants i ací els camins jugaven un important paper. Mitjançant dels desplaçaments diaris d'alguns veïns arribaven les notícies d'altres municipis i era possible que existira una verdadera intercomunicació. Com diu alguns dels nostres informadors, els camins portaven notícies, notícies de boda, de defunció o d'oportunitats laborals, però també d'enfadaments o enemistats. En definitiva, el viari tradicional actuava de fil conductor entre els habitants de la zona.

Després d'haver esmentat els distints usos que se'ls donava als camins, no és gens estrany suposar que la freqüència de trànsit era prou elevada. En aquest sentit trobem algunes veus discrepants, però la majoria dels informadors asseguren

que era normal trobar-se amb gent quan s'anava per les sendes i fins i tot que hi havia vegades que havien d'apartar-se quan es trobaven amb una altra comitiva que comptava amb cavalleries. En part açò era gràcies a la funció que tenien els camins com a accessos per a les finques agrícoles, ja que la majoria dels veïns havien de desplaçar-s'hi diàriament per a treballar. D'un altre costat cal destacar que la freqüència de trànsit era major en èpoques estivals, quan es celebraven la majoria de les festes municipals, o en dates assenyalades de l'hivern, quan els veïns pelegrinaven d'un poble a un altre per motius religiosos, generalment per a venerar els sants.

Respecte al manteniment dels camins, les informacions arrellegades concorden en la majoria dels casos amb les dades obtingudes en la revisió bibliogràfica. En tots els pobles, i encara que no se'l reconega pel mateix nom, existia la figura del 'Jornal de Vila' que no era altra cosa que la manera com s'organitzaven els veïns per a mantenir net i cuidat el viari tradicional. Generalment la institució encarregada d'organitzar aquest treball era la Cambra Agrària, la Germandat dels Pobles o la Germandat dels Agricultors, i en molts casos era la mateixa entitat

amb distinta denominació. El poble es dividia en sectors atenent als carrers o altres criteris i, quan era necessari realitzar tasques de manteniment, els veïns acudien per torns a treballar. Es tractava de jornals que els habitants dedicaven de forma gratuïta per millorar el patrimoni comú dels municipis i que sempre, excepte en comptats casos, duïen a terme els homes. aquesta obligació era exercida des dels catorze o quinze anys fins que es complien els seixanta i, encara que sembla ser que tenia un caràcter voluntari, la veritat és que la pressió social feia que tots els veïns aportaren el seu granet d'arena.

Trobem casos en què només participaven de les tasques de manteniment aquells veïns que tenien propietats agrícoles, altres què només es treballava si no es disposava dels diners suficients per a pagar el jornal, estipulat segons la part proporcional a les terres que es tenien, i fins i tot pobles on els encarregats de mantenir cada camí eren aquells propietaris de les terres per on passara, però en realitat es tracta de xicotetes variacions de la mateixa figura. Les tasques més habituals consistien a aplanar el terreny, llevar la malesa o arreglar els desperfectes causats per les pluges, però

de vegades també es reconstruïen els empedrats o es delimitava el traçat de les sendes.

Posteriorment aquesta funció va anar passant progressivament a ser responsabilitat dels ajuntaments, moment a partir del qual en molts pobles van començar a pagar-se tributs o impostos amb aquesta finalitat. La majoria dels informadors coincidixen en assenyalar que va ser precisament aquest traspàs de funcions el que va influir en el posterior abandó de les vies de comunicació, junt amb altres factors com la construcció de les carreteres o l'abandó de l'agricultura.

La modernització de les vies de comunicació de la zona es va produir en diferents fases o moments. Els informadors assenyalen que abans de la Guerra Civil ja es va fer alguns esforços en aquest sentit, però arran del conflicte moltes carreteres es van abandonar o es van deixar inacabades. Després, durant els anys posteriors, sí que es van modernitzar alguns camins, que van ser reconvertits en pistes de carro més funcionals per a l'època i els mitjans de transport utilitzats. Però no va ser fins gairebé mig segle més tard quan es va reprendre de forma seriosa aquest treball i tots semblen coincidir que pels voltants dels anys

setanta es va començar novament, i ja de forma definitiva, a construir les actuals carreteres. No obstant això, aquestes dades són aproximades, hi ha pobles on es va tardar molt més a emprendre aquesta tasca o camins que van seguir utilitzant-se com a vies principals fins més tard.

La construcció de les carreteres, més còmodes, segures i modernes, va fer que a poc a poc s'anara perdent l'ús dels camins tradicionals, molts van romandre com a sendes alternatives que no acomplien les funcions d'antany. Els mitjans de transport actuals van anar desbancant les cavalleries fins acabar pràcticament amb elles i la gent va deixar de treballar la terra de la manera que ho feia antigament, per la qual cosa els camins van deixar de ser útils fins i tot com a vies d'accés a les finques. Hui en dia, la majoria dels camins han desaparegut o s'han reconvertit en pistes asfaltades l'estructura de les quals res té a veure amb l'original.

Quan es pregunta als informadors sobre les possibilitats de recuperació dels camins tradicionals, la majoria coincidix a no mostrar un excessiu entusiasme respecte d'això. Enyoren l'ús que en feien però són conscients que hui en dia

han perdut les seues funcions principals i asseguren que les despeses que suposaria rehabilitar-los no són comparables als possibles beneficis que se'n derivarien. No obstant això, quan es comenta el tema amb veïns de la zona més joves, s'observa una opinió quelcom diferent de l'anterior. Ells sí que són coneixedors de les possibilitats turístiques i esportives que tindrien els municipis en cas de restaurar-se les antigues vies de comunicació i la majoria reconeix com necessària la tasca de recuperar un patrimoni cultural tan important per als seus municipis.

És cert que els camins tradicionals no recuperaran les seues antigues funcions, que no tornaran a tindre la importància d'antany, però són el llegat de les formes de vida dels nostres avantpassats, el testimoni físic dels costums i tradicions albergades fins no fa molts anys per la nostra cultura i, només per això, val la pena conservar-los. D'altra banda, la seua rehabilitació pot suposar un impuls per a les economies dels pobles de la zona, i convertir-se en un important reclam turístic per a un sector cada vegada major de població que valora de forma molt positiva la possibilitat de conjugar oci, esport, cultura i naturalesa.

Bibliografia

- CASQUEL, Teresa (2006). *Caminos de transhumancia* (1). 8 Excursiones por la Comunidad Valenciana. Centre Excursionista de València. Papers de Muntanya. València, Espanya.
- CASQUEL, Teresa (2006). *Caminos de transhumancia* (2). 9 Excursiones por la Comunidad Valenciana. Centre Excursionista de València. Papers de Muntanya. València, Espanya.
- LÓPEZ MONNÉ, Rafael (1999). *Senderisme. Camins i Senyals. Activitats Recreatives i Turístiques en Espais Rurals i Naturals*. Arola Editors. Tarragona.
- PUCHADES I VILA, Sento (2009). *Serra d'Espadà GR-36*. Societat d'Amics de la Serra Espadà.
- www.ajuntamentdain.es
- www.alcudiadeveo.es
- www.azuebar.es
- www.eslida.es
- www.matet.org
- www.sueras.com
- www.ayodar.es
- www.alfondeguilla.com
- www.cult.gva.es
- <http://parquesnaturales.gva.es>
- <http://sigpac.mapa.es/fega/visor>
- <http://maps.google.es/maps>
- <http://earth.google.es>

Encara no és tard.

*«Es pot fer més
contra el canvi climàtic
deixant de menjar carn roja
que no pas deixant el cotxe a casa»*

Autor: Andreu Escrivà
Llibre: "Encara no és tard. Claus per entendre i aturar el canvi climàtic".
Editorial Bromera.
EAN: 9788490267318
PVP Preu 19,95 euros.

Cada usuari haurà emès vint grams de diòxid de carboni quan acabe de llegir aquest article. Tants com si planxa una camisa. El diòxid de carboni conté partícules que, emeses a l'atmosfera, originen l'efecte hivernacle que causa el canvi climàtic. Aquesta dada l'ha calculada Andreu Escrivà, ambientòleg que treballa a la Fundació Observatori del Canvi Climàtic i forma part del Comitè d'Experts en Canvi Climàtic de la Generalitat Valenciana. És un divulgador científic convençut i molt actiu a les xarxes socials.

L'ambientòleg explica que les persones han de canviar els hàbits de consum i s'han de posar a dieta energètica per frenar el canvi climàtic en què ja ens trobem immersos

El canvi climàtic és un procés que ja vivim, perquè la temperatura ha augmentat un grau des de l'època preindustrial. El clima sempre ha canviat al llarg de la història de la Terra. Però quan diem canvi climàtic, ens referim a aquell causat pels éssers humans. Aquesta és la diferència principal. I el causem de manera molt accelerada. En el passat hi ha hagut canvis climàtics molt dràstics, però dràstics a escala de la història de la Terra. És a dir, un canvi de 0,00002 graus per any, per posar un cas. Ara anem a un grau cada cent anys, de moment. I es va accelerant. És un canvi de molts ordres de magnitud, un milió de vegades més ràpid que les que

s'han donat en la història de la Terra. I té moltes conseqüències. Una, per exemple, és que el mar està més àcid. En un restaurant noruec van fer un experiment amb unes gambes. Els comensals van dir quines els semblaven més dolentes i va coincidir que eren les criades en les aigües més àcides. El canvi climàtic en un plat de gambes. Això, si ho dius als de Dénia, es posen molt nerviosos.

Segons l'autor ni tancant totes les centrals tèrmiques, de petroli, gas, carbó, ara mateix no evitaríem el canvi climàtic. Per què? Perquè ja hi som, en el canvi climàtic, i ja tenim una concentració de diòxid de carboni en l'atmosfera que ens garanteix una inèrcia tèrmica durant molts anys. Encara que ara els éssers humans desapareguérem, d'ací a vint o trenta anys continuaria havent-hi canvi climàtic perquè hem posat en marxa una bola molt grossa que costa molt de parar. Es pararia? Sí, relativament prompte, en cinquanta o seixanta anys, però la qüestió és que com que sabem que no desapareixerem de la terra, com que no ens morirem de colp tots els 7.000 milions de persones, el que hem de fer és reduir, reduir, reduir... i no perdre'ns en debats estèrils.

També ens explica en el llibre que no tots

patirem igual els efectes del canvi climàtic els països pobres ho patiran més, com per exemple com a exemple Bangladeix, perquè un percentatge prou elevat de la seua població viu a un metre d'altitud sobre el nivell del mar.

Des de quan se sap que vivim en una època de canvi climàtic causat per l'home?

La primera vegada que es va calcular que podríem estar escalfant la Terra amb les emissions de gasos d'efecte hivernacle va ser el 1897 i ho va fer Svante Arrhenius. Era un químic suec, que va veure que si doblàvem la quantitat de diòxid de carboni en l'atmosfera, la temperatura pujaria 4 o 5 graus. En aquell moment érem a 280 parts per milió i ara som a 400. Realment, el corpus científic seriós sobre el canvi climàtic parteix de final dels anys 70 i principi dels 80, quan conflueixen unes quantes coses: la temperatura continua pujant i comencem a tenir moltes sondes i satèl·lits que ens donen una gran quantitat de dades i, a la vegada, tenim la capacitat informàtica de processar-ho. Per posar una data, les veus d'alarma serioses serien de 1988. En eixe any es produeix la compareixença de James Hansen davant el congrés dels Estats Units i és molt dur. Diu que

L'autor
Foto @Prats i Camps.

la tendència de l'escalfament no s'atura i que hi hem de fer alguna cosa. En el 1989 es crea el panell intergovernamental de canvi climàtic. El Protocol de Kyoto és del 1997. No havien passat ni deu anys des d'aquesta compareixença. És un problema molt greu i sí que hi ha una reacció relativament ràpida.

El protocol de Kyoto, la conferència de París, . En principi són bones fites que, si s'acompliren. El problema és que no tenim els mecanismes ben descrits i no tenim la capacitat punitiva per a dur al bon camí els països que no complisquen.

Algun dia haurem de deixar de cremar petroli, però el problema fonamental és que tenim molt més petroli del que podem cremar. Els càlculs que més m'espanten diuen que hauríem de deixar sota terra més o menys tres quartes parts de tot el petroli, carbó i gas natural que tenim i que coneixem. És a dir, reserves sobre les quals hi ha expectatives econòmiques.

Hi ha petroli per a pujar la temperatura molts, molts, molts graus. Si volem complir París, deixarem de cremar petroli molt abans que se'ns esgoti de manera natural. El problema és que tens BP, Repsol o Shell, i els has de dir que el petroli sobre el qual tenen accions i han

venut participacions ara no val res.

Afirma que per frenar el canvi climàtic cal utilitzar renovables i baixar molt el consum d'energia. No podem fer el mateix que fem ara amb energies renovables. Eficiència energètica, energies renovables, per a què? Per a continuar talant l'Amazones amb una serra elèctrica? Per a continuar construint carreteres trencant parcs naturals i que la gent hi vaja en cotxes elèctrics? No podem continuar gastant la mateixa energia i, a la vegada, pensar en el desenvolupament infinit, perquè el planeta continuarà sent finit. El que hem de canviar és el xip: el planeta és finit. L'energia ens arriba del sol, és cert, però tenim un límit d'aprofitament. S'ha de repensar tot. Ens hem de posar a dieta energètica.

Font: vilaweb

